

СУЧАСНІСТЬ

Б. Рубчак: Малий концерт — М. Гласко: Кладовища — Х. Л. Борхес: Одісея, книга двадцять третя — Е. Райс: Проблема особи в творчості — М. Нечитайло-Андрієнко: Нотатки про сучасне мистецтво — Є. Пизюр: Як падіння Хрущова наświetлює політичну кризу Кремлю — В. П. Стахів: Заповідають загострений курс на «ідеологічному фронті» — П. Ковалів: Теорії виникнення націй і національних мов — Критика і бібліографія — Нотатки

4 (64)

КВІТЕНЬ 1966

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

4 (64)

КВІТЕНЬ 1966

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОГДАН РУБЧАК: МАЛИЙ КОНЦЕРТ

1. ПРЕЛЮДІЯ ВЕСІННЬОГО ВЕЧОРА

Ти — уважно сірий та чорний
чарівник над руками дам.
Віє спальнями пах помад,
а за вікнами міт вечірній,
геометрія променад.

Маестро! Просять заграти!
Хай лоскоче нерви ніжніші
— не до сліз — звуколезий ніж.
Вони люблять звірів — за ґратами,
тож залиш свій біль напізніші.

Скінчиш. Прийде до тебе мрійно
ще одна, що ти переміг:
«Де твій рід? Ти з яких доріг?
Гра твоя — із горінь, незмірно,
там де ангел, вогонь і гріх».

У саду, мовчанням броснатім,
плинь, лети — і забудь на мить
злетом тіл, пружним шалом злить —
що, ув'язнене звуків снастями,
так лиш людське серце болить.

2. ЕТЮД ДОЩОВОГО РАНКУ

Ранку тонкого напнутий шовк
вітер прошиб;
босий дощ бруком пішов —
наче жебрак, стукав об шиби

Губи в тебе — білені крейдою,
скронями — крові хворої гул;
посохом кашлю в браму грудей
посол загунав глухо.

В заль базальтах — потворний зруб
цвітом очей м'ясожерних
ввечорі знову тобі з-під рук
рватиме нерви жертви.

Термосить вітер вікном. Клин
грому. Зашарпав кашель.
Тепер — треба. Трухлявий клявіш —
кістка, що раптом окрилена.

В грудях більша, як та, тривога:
твориш — хвилиний Бог —
над гулом, над вломом, над глумом ворога
трелів дрібну перемогу.

(З а к і н ч е н н я)

XII

Францішек уже вийшов з праці під прощальний понурий вереск сирени; він відбив годину виходу на контрольному годиннику і йшов у напрямі воріт, але його затримав порт'єр.

— Маю для вас писульку, — сказав він дивно урядовим тоном; при цьому він не примружував ока як звичайно. Витягнув книгу прихідних листів і шукав у ній довго, водячи старечим пальцем по рубриках. — О, прошу, — сказав він нарешті з задоволенням. — Підпишіться тут.

Францішек підписав і вийшов. Зупинився вже на вулиці і прочитав. Персональний відділ повідомляв його, що звільняє його з роботи з тримісячним реченцем; отож до цього часу він мусть подбати про іншу працю і про інше помешкання.

— Гей, громадянине, — гукнув хтось за ним.

Він обернувся. У розстібнутому плащі, з розкуйовдженим волоссям біг до нього Яржембовський.

— Ну, — кричав він здалека. — Ну, а як бути з нами?

— Що ж це означає?

— Як же: що це означає? З нашим співочим гуртком? Талант, без сумніву талант...

Він усміхнувся і відійшов. Дивився на потрошені, мокрі кам'яні плити тротуару й думав: «Чи ж не мають вони рації? Чи ж можуть так сказати? Вони не довіряють мені і не хочуть мене — просто». Був у цю хвилину гордий за партію, за людей, які його виключили; гордий за їхню послідовну поставу; за їхню непохитність, за чистість; був гордий за свого сина — Миколая; і, ущасливлений, подумав, що він сам повівся б так само, якби опинився на їхньому місці. Встати і боротися, повернутися до них чистим та гідним довір'ям — оце роля.

Кам'яні плити тротуару закінчилися раптом разом з довгим, червоним муром; він ішов тепер по безлюдній, повній багнюки площі. Десь на її кінці скупчилася мала громада людей, яка про щось радісно шепотіла; чути було також басове гавкання собаки, напевно дуже великого. Він пішов механічно туди і пропхався

ліктями через кільце цікавих. Предметом збіговища була людина, одягнена в оборонну маску фехтувальника і в такі ж рукавиці по лікті; ця людина тягнула на ланцюгу гарного собаку, шарпала його та лаяла найгіршими словами; однак очевидне було, що гарний собака не багато робив собі з цього, а то й нічого. Францішек зразу подумав, що дивовижно одягнений чоловік — якийсь тренер, і хотів уже відійти, коли той втомленим рухом раптом зняв маску з обличчя, і Францішек побачив навіжені очі товариша Новака.

— Новак, — гукнув він здивовано. — Що ви робите, до дідька?

Новак обтер піт з чола.

— Ах, це ви, — сказав він глухим голосом. — Може маєте цигарку? Мені вже сил не вистачає...

— Що ви витворяєте з цим собакою?

— З собакою? — повторив Новак, дивлячись перед себе порожніми очима. Він посміхнувся в'їдливо та гірко. — Для вас це справді тільки собака, але для мене... — Він раптом підніс обидва кулаки вгору і заревів: — Для мене він гірший, ніж шакал, ніж зараза. — Він шарпнув ланцюг, але собака навіть не зрушився. — Бурку, ти мерзотнику, — крикнув Новак. — До ноги, до ноги, говорю.

Люди, скупчені навколо них, вибухли радісним реготом. Гарний собака сидів непорушно, дивлячись згорда своїми бурими очима.

— Бурку, — прошептав Новак, трагічно підвівши свою праву руку і заточившись. — Бурку, я благаю тебе... Бурку, найдорожчий, до ноги...

— Чоловіче, — сердечно сказав Францішек. — Що ви витворюєте з цим собакою?

— Як це що? — сказав Новак. — Адже ви самі казали мені змінити його ім'я. — Він присунув уста до вуха Францішка. — Перед тим він називався «Самба», — шепнув він пристрасно, — і все було добре. Золото не собака: він приносив мені газету в пащі, любив дітей, мою малу приводив з дитячого садка, опікувався сліпим стареньким, що навпроти, і так далі... Але з того часу, як секретар партії, адже пам'ятаєте, порекомендував мені змінити його ім'я на «Бурек», усе добре вже позаду. Він кидається на всіх, кусає, моя жінка залишає мене, бо вони безперервно гризуться; справа вже в адвоката... — Він зідхнув. — Через нього, — сказав. — На роздодовому процесі про це очевидно не говоритиме, щоб не наразити авторитету партії... — Він заскреготав зубами з небувалою силою. — Ми домовилися з жінкою так: вона скаже, що я не задовольняв її статеву; а я, що вона ледациця з переконання. Очевидно ми зустрічатимемося якось... Адже інакше не можна; не наражуючи авторитету, не

можна. Іншої ради справді немає. Я все передумав.

— Не можете його позбутися?

— Позбутися? — повторив раптом розвеселений Новак і подивився на Францішка як на ідіота. — Позбутися? Я вже топив його, я давав йому щоденно пів кілограма отрути для щурів: я наставляв радіоапарат на весь голос і разом з родиною виїжджав на три дні; я вивозив його на сто кілометрів поза Варшаву, а він повертався. Але я не можу продати його з іменем «Самба» — це однозначне, що й дати ворогові зброю в руки. Я взагалі не можу позбутися його; зараз втрутився б Мічуринсько-Павловський гурток: «А що ви зробили з своїм собакою? А чому ви знущаетесь над тваринами? Ви повинні б знати, чим може стати собака для людини, зокрема для партійного товариша...» Ех, ні, Ковальський, на це ви мене не намовите... — Рішучим рухом він натягнув маску на обличчя. — Вибачте, — сказав він, — але я мушу працювати. Це моє партійне завдання; для цього мене звільнено від акції «Місто — селу»... — Він розначливо шарпнув ланцюг. — Ну, Бурку, — крикнув він. — До ноги!

Собака підвів одно вухо, після цього ліг на живіт, широко розпростерши расові, довгі лапи; тепер він виглядав, як шкура, покладена перед чийось ліжком. Не помогли ні шарпання ланцюга, ні голосні прокльони, ні пестливі слова, повні обіцянок. Новак двійся і трійся, публіка ущасливлено ревіла, і в цьому гаморі тільки собака зберігав стриманий спокій.

— Що тут діється? — раптом гукнув свіжий голос. Енергійно проштовхуючися ліктями, вторгнувся молодий міліціонер. — Що це? — Він повернувся до першого скраю роззяви, суворо заглянувши йому в очі. — Може, вам не подобається, що? Скажіть краще одверто: не подобається вам лад?

— Пане влада, — сказав перехожий. — Мене тут уже немає. Мене тут ніколи не було. — Він підняв трохи капелюх і зник.

Люди почали розходитися додому, не охоче та вагаючись. На площі залишилися тільки Францішек, Новак та міліціонер і собака, що вишукано лизав лапу.

— А ви що? — сказав міліціонер до Новака. — Що з вами? Жарти виправляєте, чи як? Бачу, що вам не подобається. Якщо ні, скажіть краще відразу.

— Я треную собаку, — сказав звисока Новак. Він зняв маску і обвіював нею гаряче обличчя. — Якщо не вірите, то там, — він показав рукою, — моє місце праці, і ви можете там усе про мене довідатися. Собаку навчаю на рекомендацію секретаря.

Вони подивилися один на одного з напруженням.

— Чого ви його навчаєте? — запитав міліціонер.

— Постави, — сухо відповів Новак. — Постави, гідної собаки.

Знову вони подивилися один на одного, свердлючи себе взаємно уважливими поглядами.

— Якщо так, — сказав накінець міліціонер, — то все в порядку. — Він раптом повернувся до Францішка. — А ви що тут робите, громадянине? — запитав він гостро. — Може, вам...

— О, подобається мені, — сказав Францішек. — Все правильно... — Новак уже відійшов і потяг за собою собаку, ніби бурлака свою баржу; Францішек і міліціонер дивилися мовчки один на одного. Францішек раптом посміхнувся. — Чи пам'ятаєте мене? — сказав він. — Ви, мабуть, мусите мене пам'ятати?

Міліціонер ступив крок уперед і раптом його обличчя зопалу прояснилося.

— Ну, а як же, — заволав він радісним, ясным голосом. — Очевидно пам'ятаю, напевно. Адже вас я прищикнув за порушення громадського спокою... — Він зрадів, неначе дитина, яка дістала гарний подарунок, і поклепав Францішка по плечу. — Так, так, — повторював він, виблискуючи очима. — Адже ж ви порушили спокій.

— Ну, що ж, — сказав Францішек і похмуро посміхнувся. — Можна це і так назвати.

— А що? — сказав міліціонер, а його обличчя раптом захмарілося. — Назва вам не подобається?

— Та звідки. Я нічого такого не сказав.

— І це вам напевно страшенно подобається, так?

— Що мені подобається?

— А те, що ви нічого не сказали. Говоріть одверто.

Вони йшли через запустілу площу.

— Ех, чоловіче, — сказав Францішек, — якби ви пережили стільки, як я, ви зрозуміли б, що тут не вистачає того, чи «подобається — не подобається». Я підняв руку на речі, які важко охопити совістю та розумом і які виростають понад людину. Я знаю, я досконало знаю, що я говорив вам тоді, що таких речей немає. Я говорив вам тоді, це факт, і я знаю про те, що я так говорив, що все те, що ніби «виростає понад людину», є по суті брехнею та нонсенсом і злочином, і що воно не стоїть «понад» людиною, а «проти» неї. Я це говорив, так. Я говорив, що кожне людське діло можна вимірювати тільки витривалістю та життям людини і тим, чи людина матиме з своїх діл принаймні крихітку радості. Так, я говорив таке. Що ж? Я мав, як і кожний, хвилину сумнівів. Мій дорогий, чим більше хвилин сумнівів, які можна подолати розумом, тим сильніша віра.

Він обернувся до нього, але йшов сам — не було нікого. Десь коло плоту стояли три старенькі плетухи, і туди побіг молодий міліціонер, підбравши поли плаща; і звідти доносився до Францішка його гучний голос: «Подобається вам, чи ні?» і залякане цвірінкання трьох бабусь.

Увійшов до будки з телефонічним автоматом і накрутив номер. По хвилині з того боку піднесли слухальце.

— Вибачте, — сказав Францішек. — Чи я міг би говорити з Єржи?

— Хто говорить?

— Мое прізвище Ковальський.

Хвилину тривала мовчанка.

— Єржи відсутній, — сказав жіночий голос. — Чи ви, пане, про це не знаєте?

— Ні, — сказав Францішек. — Я нічого не знаю. А де він є?

— Не знаєте?

— Ні.

Знову хвилина мовчанки! Хтось люто стукав у шибки телефонної будки.

— У відпустці, — сказав голос. — Ви мене розумієте: у відпустці. Йому ніби належить відпустка, правда?

Францішек хотів ще щось сказати, але з того боку затріскотіло відкладене слухальце. Він вийшов; знову йшов через безлюдне і темне місто, яке не хотіло пробудитися до весни; яке багато тижнів обмивав дощ і над яким сяяв тільки один єдиний неон: Молодь читає «Штандар молодих».

Він сидів у себе дома, від вікна віяло холодом; він дивився на миготливі літери, і йому здавалося, що через шум та галас міста до нього долітає голосний вереск: «Подобається вам, чи ні? Подобається вам, чи ні? Подобається...». Він обернувся раптом.

— Чому не даєш вечері, Ельжбето?

Він чув, як вона важко підводиться та йде до кухні. Пішов за нею.

— Ти посварилася з Романом, правда?

Вона оперлася на його плече і раптом заридала.

— Промине, — сказав він, гладячи її холодне, тяжке волосся. — Все промине, донечко. Все, що погане, глупе, що не людське. Треба думати та вірити в те, що постійно йдемо до світла...

Він раптом замовк; дивився в темряву за вікном та на дрижачі літери і проти власної волі знову прочитав їх від початку до кінця, доповнивши в думках відсутні літери. Потім відштовхнув Ельжбету і, обірвавши кільця, з тріскотом затугнув фіранку.

XIII

Він зупинився перед високим білим будинком і перевірів адресу, записану на карточці: вона згоджувалася. Увійшов у ворота і почав підводитися вгору широкими сходами, як хтось несподівано закликав з-заду:

— Гей, громадянине.

Він обернувся, тримаючи руку на поруччі; на воротах стояв во- як з автоматом, перевішеним через плече.

— До кого? — запитав він Францішка.

— До знайомого.

— А як же це? — сказав вояк, і його молоде обличчя раптом захмарилося. — Так без перепустки? Верніться, громадянине, — сказав він і простяг руку: — Пашпорт.

Він довго випишував йому пропуск на рожевому блянкетику, при чому слинив олівець і буркотів з задоволенням; нарешті, віддав Францішкові пашпорт разом з пропуском і сказав:

— Третій поверх... — Коли Францішек підіймався вгору, вояк додав тоном догани: — Іншим разом, громадянине, не входьте без перепустки.

Він зупинився на третьому поверсі і задзвонив; йому відкрили двері, хвилину тривав якийсь шепіт; нарешті він став перед людиною, до якої прийшов.

— Пізнаєш мене, Березо? — запитав Францішек.

Чоловік, що стояв перед ним, щуплий і темний, з хворобливим обличчям і запалими чорними та вигаслими очима дивився уважно на нього.

— Худий, — сказав нарешті той і простяг йому руку. — Худий, правда?

— Так, — сказав Францішек. — Це я.

Вони сіли у м'які крісла. Дивилися один на одного, шукаючи змін у своїх обличчях та жестах; хвилину панувала прикра мовчанка, аж нарешті Францішек, прагнучи подолати збентеження, почав говорити швидко:

— Ти мусиш вибачити мені, що турбую тебе; я знаю, що такі люди, як ти, не мають часу навіть для своїх близьких, але моя справа...

Він раптом завагався.

— Говори, — сказав Береза. — Адже я слухаю.

— Чи пам'ятаєш мене ще з лісу?

— І тебе, й інших.

— Чи можеш допомогти мені?

— Це ніби ясне, — сказав Береза. — Говори.

— Я, — сказав Францішек, намагаючися дивитися просто в очі того, — підніс руку на партію. Сам не розумію, як це могло статися... — Він жажливо почервонів. — Знаєш, я був трохи напідпитку і почав верещати. Я говорив...

Він знову замовк, охоплений раптовим почуттям безнадійності цієї розмови. «Що я говорив? — подумав він у відчаї. — Що я говорив? Адже я говорив правду, те, що почуваю...» — Я говорив, — сказав тепер, — що не вірю, щоб... щоб...

— Щоб що?

— Щоб можна було, — сказав Францішек, — збудувати щось

добре, виконуючи злочини та брехавши, нищачи людську гідність і замінюючи вірність комуністів на рабство.

— І чого хочеш від мене у зв'язку з цим?

— Щоб ти, ти один з людей, які мають владу і знають владу, сказав мені: де є межа між вірністю і рабством? Між злочином і кінечністю? Розум завжди визначав цю межу; розум і совість. Тепер, так я говорив тоді, людина стала тільки сумною іграшкою політики; про розум вона старається забути у власному інтересі. А совість? Цей засраний баляст? Краще думати, що її ніколи не було.

— Кому ти казав це?

— Кому? — повторив Францішек. — Кому? Чи не однаково це? Собі так кажу, і це важливе.

— Що було далі?

— Далі вже не рахується. Мене виключили з партії. Але ж не про це йдеться.

— Отож?

— Хочу, щоб ти мені сказав.

— Що?

— Що я не маю рації.

Вони мовчали хвилину. Той дивився на Францішка своїми вигаслими очима, похиливши голову.

— Слухай, — сказав він нарешті. — У перші роки після війни я працював в органах безпеки. Я мав хлопця: він упродовж усієї окупації був у лісі, потім ходив на банди, він увесь постріляний, утратив одну половину легенів, нарешті як схорована людина він причалив у мене. У мене, де мусів працювати за трьох здорових. І працював, так: переслухання, слідство, шпигуни, саботажники, диверсанти. Якось переслужував він одного диверсанта; допит тривав уже якусь там ніч з черги, той гультай поводився провокативно супроти мого хлопця і, нарешті, цей — схорований, перевтомлений до неприємності, з нервами, напруженими до краю — не витримав і дав цьому диверсантові по морді.

Він замовк.

— І що? — запитав Францішек.

Береза якось дивно посміхнувся.

— І нічого, — сказав він. — І я мусів дати йому вісім років. Йому, я сам подбав про це. А чи знаєш, скільки дістав той диверсанти? П'ять. Бо це був мужичок з четвертиною мозку, який не дуже то знав, де живе, що робить і на чию шкоду діє. А мій хлопчина був свідомий, бойовий партієць, і він мусів знати, що чинить.

Він раптом встав і почав ходити по кімнаті; карк його почервонів, а горішня губа підскочила.

— До холери, — сказав він. — До холери з цією проклятою балаканиною. Найважливішою є послідовність, послідовність до

кінця. Якщо вже раз почато революцію, треба усвідомити собі, що її не можна ні затримати, ні злагіднити, ні відкрутити, ні припізнити. Революцію можна тільки програти або виграти. Це все. Що тебе жахає? Розміри? Методи?

— Послідовність, — сказав Францішек. — Те, про що ти говорив хвилину тому. Чи революція є сліпою, брутальною силою?

Береза вхопив Францішка за плече і потяг його до вікна; під ним розпростерлося мокре, повне риштувань місто.

— На це місце, — сказав Береза, — за скількись там років прийде людина, яка сьогодні ще не народилася. Прийде й хотітиме жити, мати їжу, помешкання, родину, діти; хотітиме жити безпечно і вимагатиме від доби всього, що тільки людині належить. І запевняю тебе, що її не цікавитимуть мої чи твої терпіння та сумніви. Ця людина на міру свого розуму оцінюватиме те, що застала, і добу, в якій житиме. І це все.

Він замовк; дивився вниз на змоклі риштування міста, а його жовте, хворе обличчя стало ще темніше.

— Я не знав, — сказав Францішек, — що ти маєш сина.

Береза підвів голову.

— Маю? — сказав він здивовано. — Я мав. Він такий хворий, що цього всього не перетриває. . . — Він підійшов до радіоапарату і покрутив гудзик. — Вибач, Францішку, — сказав він, — але вчора я був на зборах, говорив там до людей, а тепер передаватимуть це по радіо, і я хочу послухати.

Францішек мовчав. Для чого прийшов сюди? Кому говорив це все? І чого чекав у відповідь? Почув тільки те, що він сам безперервно повторював: не один раз, а тисячу разів. Почув тільки те, що сам собі та іншим повторював, щоб знайти силу для діяння. І де є ця сила? У відході Миколая, у банкрутстві Ведмедя чи у втомленому голосі цієї людини, що скарала свого сина. Де є мета і надія? Чи справді є вона в тій людині, яка ще не народилася і яка стане супроти свого життя, як сліпець, не свідомий жертв та відречень і поразок, що їх понесли для неї інші, ті, кого замучено та згноєно? Якщо той задоволений сліпець, який ходитиме усміхнений по мерзенній шкаралупі світу, має бути надією і тим усім, для чого треба посвятити сили та життя, то який сенс мають ці всі слова та жертви?

«Наближається свято першого травня», — говорив з радіо голос Берези. — Товариші, творці марксизму-ленінізму вчать нас, що робітнича кляса не може визволити сама себе, не визволивши всіх пригночених та визискуваних, не ліквідувавши раз назавжди кожного утиску та визиску людини людиною. Робітнича кляса — це кляса, під керівництвом якої людство визволяється від усіх форм соціальної кривди. від усього, що гальмує розвиток суспільства. Робітнича кляса — це кляса, під проводом якої

людство виконує історичний стрибок з країни конечностей у країну свободи, стає володарем природи, в оперті на знання законів суспільного розвитку починає формувати свою долю власною свідомою волею».

Його перервали бурхливі, тривалі оплески, а по хвилині Береза продовжував далі:

«Вчення Маркса і Енгельса розвинули на новому історичному етапі Ленін і великий учитель — Сталін. Вони розвинули його в добу імперіялізму, коли капіталістичний гніт та визиск охопили всю земну кулю і змішалися з всілякими передкапіталістичними формами поневолення трудових людей, коли ненажерливість та загарбництво імперіялістичних експлуататорів штовхнули людство у воєнну різню не відомих досі в історії розмірів, коли буржуазія та її ідеологи зрадили, потоптали всі ідеали навіть обмеженої свободи та справедливості, які вони самі колись проголошували, а в масах працюючих усього світуросло та набрало сили пристрасне прагнення до повної соціальної справедливості і до повної свободи — прагнення до соціалізму».

Бурхливі, довготривалі оплески.

«Ленін і Великий Учитель», — продовжував промовець, — «розвинули вчення Маркса і Енгельса про робітничу клясу, як про клясу, що визволить людство від усякого визиску та гніту, у вчення про гегемонію пролетаріату в національно-визвольній боротьбі, у боротьбі селянських мас проти панщизняного ладу та його пережитків, у боротьбі всіх трудових людей проти капіталістичного устрою...»

Знову зчинився галас у залі.

— Довготривалі оплески, — сказав Францішек. — Так стоятиме в газеті.

Тим часом промовець продовжував: «Стоючи на чолі всіх пригнічених та експлуатованих у боротьбі за повалення імперіялістичної тиранії, реалізуючи в цій боротьбі союз робітників з трудовим селянством і з народними масами, що ведуть національно-визвольну боротьбу, — партія пролетаріату підносить прапор визволення від імени колосальної більшості суспільства проти його незначної меншості. Гегемонія робітничої кляси прагне до реалізації пролетаріатом великої революційної місії, яка полягає в зміні суспільних стосунків в інтересі величезної більшості людей в усьому світі і в збудуванні соціалістичного суспільства...»

— Все відбулося правильно, — сказав Францішек. — Так?

І винаймлена сирітка з квітами, і якийсь старий пердун, ветеран революції дев'яцот п'ятого року, з яким ти розцілювався перед об'єктивом, і таємняки в темносиніх мундирах позаду тебе. Правда?

— Правда, — сказав Береза. — І були люди, які по цьому всьому просили мене, чи я не міг би вплинути на буфетницю, щоб вона відкривала свою крамничку на одну годину раніше; і був такий фертик, що шепнув мені до вуха: «Маліновський — це злодій».

— Але цього в радіо не буде, — сказав Францішек. — Правда?
— Правда, — відповів Береза. — Цього не буде.

Він замовк і слухав свій голос: «З перемогою великої соціалістичної жовтневої революції постає перша пролетарська держава — держава радянська. Вірність пролетарському інтернаціоналізмові — це з того часу передусім вірність Жовтневі. Не випадково зрада кліки Тіта виявила себе на самому початку в своїй антирадянській поставі, в своєму запереченні передової ролі Радянського Союзу. Не випадково антирадянські тенденції лягли в основу гомулківщини, цієї польської видозміни тітоїзму. Велике будівництво Радянського Союзу — це зразок, приклад, надія всього світу. Це зразок, який свідчить, що існує шлях для виходу з кризи та злиднів, з економічної та культурної відсталости, шлях ліквідації національного гніту та національного розбрату. Це — приклад, який вчить, як повалити панування капіталістів та поміщиків, як будувати нове справедливе суспільство. Це — надія для всіх тих, кого гнітять експлуататори, кого поневолюють імперіялісти, з кого знущується реакція, яка ненавидить трудову людину. Велике будівництво Радянського Союзу — це джерело сили для пролетарського руху, для прогресивних та визвольних рухів усього світу. Об силу Радянського Союзу розбилися гітлерівські мрії про панування фашистської раси панів над світом. Саме сила Радянського Союзу стає на шляху магнатів з Волстріту, які намагаються повторити гітлерівську спробу поневолити людство. Міжнародний пролетарят під керівництвом Радянського Союзу став авангардом усього людства, всіх трудових людей, усіх пригнічених та експлуатованих в усьому світі в їхній боротьбі за краще майбутнє без воєн, за майбутнє без гніту та визиску, за майбутнє матеріяльного добробуту і культурного розквіту...»

Його голос урвався на хвилину; і знову зашуміло у великій залі і розляглися щасливі вигуки; десь навіть прорвався голос: «Були злидні, був капіталізм, аж прийшла людина на ім'я — Ленін...»

— А тепер довготривалі, бурхливі оплески, — сказав Францішек. — Це смішно.

— Що?

— Як ви мусите погорджувати цими людьми і ненавидіти цих усіх бідних мурашок, цю робітничу клясу, цього гегемона народу! З одного боку, ви мусите до них безупинно підлабузнюватися, щоб з них викресати будь-яке зусилля; а з другого — ви змушуєте їх до справ, які вам самим здаються, мабуть, не людськими. — Він встав і пішов до вікна. — Однак прийде, мабуть, час, — сказав він, — коли ви будете примушені перестати говорити про гегемонію і глянути їм в обличчя. І що тоді побачите? Кого? Яких людей? Наслідки перевершать сподівання. . . — Він знову повернувся до м'якого крісла. — Єдина потіха, — сказав він, — що ви не маєте вже нічого спільного з жадною клясою, з жадними людьми. Наскільки взагалі якась потіха існує.

Оплески поступово втихали, і з гучномовця знову почувся голос Берези: «Наближається перше травня, свято робітничої боротьби, свято пролетарського інтернаціоналізму, свято міжнародної солідарності пролетаріату. Відзначатимемо перше травня в час, коли кожний день приносить нам нові вістки про мирні перемоги у будівництві комунізму у великому Радянському Союзі, в державі переможеного соціалізму, надії трудового людства. . . » Знову знялася шалена буря оплесків та вигуків; потім усе поступово втихомирилося і диктор заповів симфонічний концерт. Францішек і Береза подивилися один на одного.

— А потім, — сказав Береза, — після довготривалих, невгаваючих оплесків я вийшов на подвір'я заводу. І тоді підійшов до мене той, про кого ти питав мене, — старий пердун, ветеран революції. Він працює на заводі як нічний сторож; просив мене, чи я не міг би зробити так, щоб його перевели на штат собаки. — Як це, собаки? — питаюся. — А, — каже він, — бо штат нічного сторожа дає чотириста злотих з лишком, а на утримання собаки призначено майже шістьсот. Отож, товарищу, може, я міг би помінятися з собакою. Тварини, — каже він, — голодом не заморю, даю робітниче слово, а мені самому буде легше, і ніхто на цьому не втратить. Ну, Францішку? Сміятися, чи стріляти? — Він встав; знову почав ходити по діагоналі кімнати; нарешті спинився перед Францішком. — Пам'ять — сказав він — це єдиний щит проти сумнівів. Треба безперервно пам'ятати, звідки ми йдемо.

— Ви про це забули, — сказав Францішек.

— Про що?

— Це дуже комічне, — сказав Францішек, — і я часто також сміюся з цього, але єдиною логікою кожної дії є людина та її коротке, сумне життя; і, на жаль, нічого порадити на це ми не можемо, навіть якби ми цього дуже прагнули. Так уже очевидно мусить бути, що на цьому проклятому світі маленька людина є

велетнем; і в справжньому укладі сил усе інше маленьке: і великі будівлі, і греблі на річках, і канали, і Дніпрогеси, і сам Бог знає ще що. На жаль, цього не можна поставити на голову.

— По що ти прийшов, Францішку? — запитав Береза. — По віру?

— Так, — серйозно відповів Францішек. — По віру.

— Отож не віриш?

— Вірю, — сказав Францішек, — але вже не у вас. Вірю в комунізм, якщо вдасться врятувати його перед вами, і якщо ви своєчасно відійдете. Уламки не можуть вести нікого по морю...

— Він замовк, потім прошептав: — Може, Єржи?

Він спостеріг раптом судорогу на обличчі Берези.

— Що, Єржи? — запитав той гостро.

— Він мусить бути інакший.

— Єржи, — сказав Береза і посміхнувся. — Так, маеш рацію: іди до нього. Він інакший. Навіть інакший, як тобі здається.

— Чи пам'ятаєш його? — запитав Францішек.

— Якнайкраще.

— Так, — сказав Францішек і похитав уперто головою. — Він мусить бути інакший. Інакший, ніж ми всі.

— Іди до нього, — сказав Береза. — Я можу зробити для тебе тільки одне: коли ти підеш звідси, я можу подбати про те, щоб тобі здавалося, що ми тут балакали собі про добрі, любі, прості часи в лісі.

Францішек встав.

— Можу тебе підвезти, — сказав Береза. — Зараз виїжджаю.

— Куди їдеш? У який бік?

— На завод електричного машинобудування.

— На громадські збори?

— Так.

— Говоритимеш до людей?

— Так.

— Про гегемонію робітничої кляси?

— Так.

Він простяг руку; і обидва вдавали, що не зауважили того, як їхні руки розминулися.

— Прощай, Березо, — сказав Францішек.

— Прощай, Худий, — сказав Береза.

І знову він пішов через вечірнє місто, бредучи по розмоклому, огидному снігу; весна все ще не надходила і навіть найменша ознака не запівдала її приходу; і куди тільки він не подивився, не бачив нічого, крім багна, решток снігу, що розтавав у чорних купах, і бруду, що плавав по вулицях; нічого — крім сутіні, згущеної в липку масу над містом, де гістєрично дрижав один неон. «Єржи, — подумав Францішек. — Очевидно, Єржи. Він інакший: чистіший та кращий. Він напевно бореться і знає, як боротися;

боротьба з цим свинством є його призначенням». На розі вулиці був телефонічний автомат, і він швидко подався в цьому напрямі. Довго стояв перед скляними дверима; хтось повернений до нього плечима розмовляв, завзято жестикулюючи лівою рукою; поманіяцьки і якимось дивно знайомим способом. Нарешті той поклав слухальце і вийшов.

— Романе, — сказав здивований Францішек. — Добрий вечір.

Простяг до нього руку. Наречений дочки зупинився і подивився гостро в його обличчя. Його ще дитячий ротик надувся погордою. Не сказавши ні слова, він відвернувся і відійшов, по-свистуючи: голосно та фальшиво. Францішек довго стояв непорушний, онімійлий з люті та здивування; нарешті, увійшов і накрутив нумер, а по хвилині знову почув той самий жіночий голос.

— Чи можу говорити з Єржи? — запитав він.

— Хто просить?

— Прошу сказати: Францішек. Або краще: Худий.

Хвилину тривала мовчанка; в засклені двері кабінки грюкав ручкою парасоля якийсь угодований добродій. Потім жінка сказала:

— Єржи у відпустці. Єржи у відпустці. Чи ви, пане, мене добре розумієте? У відпустці.

XIV

Він ішов темним коридором, щохвилини спотикаючись об пляшки, виставлені на молоко; об якийсь мотлох, який роками не викликав чийогонбудь зацікавлення; він топтав котів та собак, що швендяли тут у незліченній кількості, — огорнутий сутінню та духом куряви, він посувався навромацки наперед, молотячи повітря руками. Де-не-де сутінь розсвітлювали електричні лампи, оточені дротяними сорочинками; від їхнього каламутного блиску, від запаху куряви, вереску котів, від смороду прання та вареної з партеру аж до горища капусти вже по хвилині заболіла голова у Францішка. Це — був старий будинок; колись вгатила його бомба, відкриваючи його несподівано та жахливо в його лівій частині: сходові клітка раптом обривалася — вниз видно було мокру вулицю, товстий асфальт і людей, які проходили мовчки. Францішек зупинився.

— Відв'язи мене, дядю, — сказав хтось тонким голосом.

Він повернувся; у коридорі сидів малий хлопець, прив'язаний до балюстради залізним ланцюгом; ланцюг замикав висячий замочок.

— Хто прив'язав тебе? — запитав Францішек.

— Мама, — сказав малий.

— Мама? Чому?

— Щоб я не впав, — з'ясував хлопець і показав рукою на туманну порожнечу внизу. — Але я й так не впаду, — заявив він. — Відв'яжіть мене, дядю.

Хтось заверещав збоку: — Відв'яжи мене, дядю. Мене, не його. Він упаде. — Францішек обернувся: кілька кроків далі була прив'язана дівчинка, потім знову дівчинка; ще далі — двоє малюків, які гралися один з одним, не звертаючи уваги на ніщо: вони мали перед собою купу кольорових кубиків.

— Де ваша мама?

— Пішла до праці, — відповів перший малюк. Він розсердився: — Що ж ти думаєш, дядьку? Чи маємо сидіти самі в кімнаті? Так принаймні можемо погратися. — Він ухопив кілька уламків цегли і почав кидати їх на інших дітей; вони ховалися, притискаючи голівки до балюстради; при цьому вони пищали і побрязкували мелодійно ланцюжками; дівчинка мала на ланцюжку кілька биндочок. Коло себе тримала лялечку, голівка якої була прив'язана хромо-ніклевим ланцюжком від годинника.

Він мовчав хвилину, потім присів навпочіпки біля малого. Шукав безглуздо в кишнях, хотів йому щось дати, але там не було нічого — гребінець, дзеркальце, документи. Він сказав: — Ти мусиш почекаати на маму.

Малюк скривив з люті ротик.

— Мушу, — повторив він. Підскочив, як мавпочка, торохкотячи ланцюжком. — Відв'яжи мене, дядю, — сказав він. — Нудьгу. Або оповідай. Чи вмієш щось оповісти?

— Про що оповісти тобі?

Він замислився; між двома малюками на кінці коридору виникла боротьба; вони качалися до шалу, заплутавши свої ланцюги. Хлопець сказав до Францішка:

— Оповідай, що бачиш. Там.

Він показав рукою на діру, і Францішек нахилився над містом; дивився в темряву аж до болю очей. Ніщо не діялося на вулиці і майже нічого не було видно; пройшов п'яниця, потім двоє п'яниць, потім троє п'яниць — один з них притримував рукою капелюх; потім мати з дитиною і старий чоловік, що пхав візок з вугіллям; сутінки, тиша і туман, п'яні кроки, сміх, що викликав лють в інших; і тільки блиск неону, триваліший, як здавалося, ніж світло зір, притягав очі.

— Що бачиш, дядьку? — повторив хлопець і смикнув Францішка.

— Місто, — сказав Францішек. — Місто. Білі, ясні будинки, люди повертаються з праці і сміються; тепер кілька хлопців побігло за м'ячем; тепер дівчинка з скакалкою бездарно спотикнулася. Неони. І світло. Світло, світло, світло... — Він обірвав, потім запитав хлопця: — Де тут живе маляр у вашому будинку?

— Той, що малює діда?

— Діда?

— Діда з вусами? Той?

— Той самий.

— Останні двері, — сказав малий. А коли Францішек відходив, він крикнув за ним: Прийди ще колись, дядю.

— Прийду, — сказав Францішек. І, стоячи перед слабо виблискуючим дзвінком, подумав: «Ще одні двері. По що я прийшов сюди? Чого сподіваюся. Ти там за дверима не можеш бути інакший. По це я прийшов. Я взагалі не вирушав з дому; тільки подивлюся в дзеркало. Я сам відкрив собі двері. Повернути? Відійти?» Все таки застукав. Чоловік у шляфроці довго вдивлявся в його обличчя, заки показав йому дорогу. Вони мовчки пройшли через темні сіни, і потім Францішек опинився в колі світла; в колі ясного, не правдоподібного, великого, як світ, блиску, яким той освічував свою робітню. Він закрив очі і механічно сів на підсунене йому крісло. Лише по довгій хвилині відкрив очі; поволи та з зусиллям, як людина, що готується прийняти біль.

— Кави? — запитав маляр.

— Ні, спасибі.

— Чаю?

Похитав головою.

— Не роби собі клопотів... — почав він, але маляр перервав його зараз таки.

— Стоп, — сказав він і по-володарськи підніс руку. — Кожне слово припізнює нашу радість. Це тільки формальності; дома й так немає ні крихітки кави та чаю. Напиймося горілки.

Він залишив його в болючому блиску і відійшов. По хвилині приніс пляшку і дві чарки; поставив на похляпаному фарбами, сирому столі. Налив, приспівуючи тихо.

— На здоров'я, — сказав він і підніс чарку.

— На здоров'я, — повторив Францішек.

Випили; маляр зараз налив знову.

— За ліс, — сказав Францішек і підніс чарку; але маляр відсунув свою.

— Чому за ліс? — запитав він. — За який ліс? Чому за ліс, а не, наприклад, — гоп, за безустанне здоров'я гарних пань?

— За ліс, — повторив Францішек. — Ми обоє були ж у лісі.

— Коли?

— Не знаю, коли, — сказав він і закрив очі; несамовитий блиск колов його голову. «Чи блиск має колір? — подумав він. — Має. Білий. Це саме білий блиск». — Під час війни, — сказав він.

— Рація, — сказав маляр, дивлячись на дно чарки. — Слушна рація. Адже ж ми герої. Я забув, дуже перепрошую. Отож — на найкраще.

Вони цокнулися чарками.

— На найкраще.

Вони закурили цигарки; дивилися один на одного з недовір'ям, не знаходячи нічого і нічого не воскрешаючи; за вікном настирливо шуміло місто, у коридорі кректали коти; хлоп'ячі голоси повторяли в нерівномірному хорі: «Дядю, відв'яжи мене. Тітко, відв'яжи мене...» Раптом їхні погляди схрестилися; і раптом обидва усміхнулися з полегшенням.

— Тепер пригадую собі тебе, — сказав маляр. — Ти «Худий», так?

— Так, — сказав Францішек. — А ти «Хронікер».

— Але з нами упоралися! — сказав маляр, радісно усміхаючися. — Суцільне гівно, га?

— Гівно, — сказав Францішек. — По що я прийшов сюди, їйбогу? Отож я хотів одне: щоб ти був інакший, як я, щоб ти думав інакше, щоб ти сказав щось інше. Не знаю, може, я хотів щось сказати і, може, хотів, щоб ти у відповідь плюнув мені в лице... — Він обертав у руці порожню чарку, потім сказав: — Варто б уже раз назавжди домовитися, що це справді не має сенсу. Власне, я можу вже йти.

— Чи ти вже в таємній поліції?

— Ні. А ти?

— Я також ще ні.

— То я можу вже йти.

— Властиво можеш уже йти, — сказав маляр. — Можеш уже йти і далі не ходити нікуди, без огляду на те, куди б ти хотів ще йти. Справді, нічого іншого не почувеш. Але ти можеш спробувати обдурити себе самого від початку. Може, це тобі вдасться. Всі так роблять.

Він розглянувся по робітні маляра і раптом зрозумів, звідки тут стільки ясности; всюди височіли стоси погруддів Великого Вчителя; сніжно-білий гіпс відбивав гостре світло електричних ламп; однакові, вусаті обличчя дивилися мертвими зіницями з усіх стін.

— Христе, — насилу промовив Францішек. — Звідки тут цього стільки взялося?

— На замовлення, — відповів маляр. — Робота легка і чиста: гіпс, вода, форма. Іде, як редька. Маю такого піжона: він має таємну стрільницю на периферії. Ми, поляки, завжди любимо протестувати... — Він наспівував щось, зідхнув і сказав: — На початку я малював тільки прем'єра та святого Францішка з Ассізі. Мало роботи, бо обидва лисі. Але з ним, — він підкинув відлив у руці, — ніхто конкурентці не витримає. Це — «Pin up girl» соціалізму число один. Чи дати тобі одного на пам'ять?

Францішек мовчав. Він сидів непорушно, стиснувши голову руками. З кожного закутка робітні уперто дивилося мертве об-

личчя. Хтось знову пройшов коридором і знову розляглися голоси благального хору: «Відв'яжи мене тітусю».

— Чи вони завжди так кричать?

— Ні, — відповів маляр. — Тільки до якогось там року життя. Потім вони можуть уже безпечно повзати.

— Ми називали тебе «Хронікарем», — сказав Францішек. — Пам'ятаю, що ти хотів намалювати по війні все те, чим ми жили там: ліс, боротьбу, людину, яка долає страх, і страх, що ламає людей. Питання життя і питання смерті. Вже тоді ти робив якісь зариси.

— Г... мене цікавить те, що тоді було, — сказав маляр. — Зариси викинув. Не хочу про це говорити. Добре так, як є. Якщо мова про мене, то може так бути вічно. Забагато розумію, щоб можна ще чимнебудь зацікавитися.

— Смішно, — сказав Францішек. — Людина завжди мріяла про одне: про свідомість. У цьому полягала її вічна боротьба. Мріяла про одне: щоб зрозуміти свою добу, свою мету, своє місце, свій сенс і свою хвилину у вічності. Тепер, коли вона найближче до цього, свідомість є її головним противником. Краще нічого не розуміти — це хвороба.

— Ну, — сказав маляр, — це смерть. Це гірше, ніж смерть. Це надпрограма. Надпрограма чогось, чого не було, чого ми не в силі трактувати серйозно... — Радісно махнув пляшкою: — Чи вип'єш?

— Радо, — сказав Францішек. Він знову обернув між пальцями чарку і жмурич очі: обличчя сліпили його безперервно та немилосердно. Дивився на краплини горілки, що розлилися на пласкому дні. — Так почалося це все, — сказав він. — Так само.

— Що?

— Моя справа. Мій кінець.

— Лише тепер?

— Лише. Але це не має значення. Ти також не ідіот, а все ж таки живеш.

— По-просту не звертаю уваги на це, — сказав маляр і підніс чарку. — На найкраще.

— На найкраще, — повторив Францішек. Випив і відставив чарку. — Знаєш, — сказав він, — кілька днів тому я був у «Берези».

— У «Берези»? — повторив маляр із здивуванням. Він посміхнувся. — Тепер його називають, наскільки знаю, «Коником».

— «Коником»?

— Так. Його спеціальність — психологічне слідство. Пункт перший: він вилазить на письмовий стіл і звідти скаче на ребра правопорушника. Звідти його прізвисько. Гатить шомполом по статевих органах. Влаштує білі ночі і поліційні суди. Жартун. Люди серуть із страху на саму згадку.

— Гарне говориш, — сказав Францішек і посміхнувся. — Він оповідав мені такі зворушливі анекдоти.

— Згоджується, — сказав маляр. — Анекдоти також були. З цим сином, так?

— З сином.

— Ну, добре. То за цього сина. Чи можна налити тобі ще трохи?

— Будь ласка.

Вони випили. Діти в коридорі знову загукали до чийхсь кроків: «Тітусю, відв'яжи мене». Потім запищав кіт. Потім загарчав собака. Потім знову чийсь важкі кроки і діти: «Дядю, тільки на хвилинку...»

— Може, кави? — запитав по хвилині маляр.

— Ні, спасибі.

— А чайку?

— Не роби собі клопотів...

— Жадний клопіт, — сказав маляр. — Маю дома тільки горілку. За п'ять років я не випив ні однієї краплі води. Мої питання — це одні фрази: ти повинен при звичаїтися. Вибач.

Він встав; поволікся до якогось кута своєї велетенської робітні і повернувся звідти з новою пляшкою. Хлопці, коти та собака закректали одночасно. Маляр приставив чарку до чарки і налив ніби в мензурки: без міліметра різниці.

— За дерева! — сказав маляр.

Францішек відкрив очі; в першу хвилину він не зрозумів ні якости, ні слів маляра.

— За які дерева?

— За ліс. Адже ми були разом у лісі, — з нетерпінням пояснив маляр. — Таж ми герої. Таж ми робили революцію, партизанили, чого хочеш. Чи ти вже забув про це?

— Ні.

— Отже?

— Чи це все рахується?

— На жаль, ні. Кретинам та злочинцям кредиту не надають. Героям також ні. Чи знаєш, хто ми?

— Ні. А ти?

— Також ні. Але мене це вже не цікавить. Я вже труп. Так, як ти. Так, як комунізм. Я часто думав про Гітлера. Що таке він кінець-кінцем вчинив? Певне, що був клопіткий, але вкінці що ж? Він вимордував не більше людей, ніж це робить у думках кожна пристойна людина. Він старався бути послідовним і був послідовним у межах своєї глупоти. А на кінець він засрався як кожний спаситель. Спокій. Крапка. Великий Учитель учинив речі, набагато більші. Він збудував кладовище. З цього моменту майбутні покоління народжуватимуться і житимуть на кладовищах. Виходить, що до життя, до сонця йдемо через могили. Маю

це в дупі . . . — Він раптом нахилився над Францішком і з страшною силою вхопив його за суглоб. — Говори, — засичав він, — чи ти вже агент таємної поліції, чи ні?

— Ще ні. А ти?

— Також ще ні. Сам скажу, коли. Отож нічого не можна зробити.

— Нічого. Треба б урятувати комунізм перед комунізмом. Але люди не обійдуться без ідеї. Ніколи. Легше можна б здохнути, якби це був останній мит людства. Здохнути, виконувати найбільші злочини для того, щоб люди вже ніколи не повірили в жадне сонце. Що ж з цього? По якомусь часі завжди знайдеться якийсь божевільний, що вхопить ікону і побіжить з нею через місто . . . — Він коротко засміявся. — Якби я ще раз народився, — сказав він, — і хотів би помститися на людях, я створив би їм нову ідеологію. Повести юрби до соняшних днів майбутнього — це щось найвеличавіше.

— Так мусить бути, — сказав Францішек, — Жадна людина не витримає свідомості. Цього не можна навіть вимагати. Суспільства тримаються купи завдяки мітології, а не завдяки свідомості.

— Отож, — сказав маляр, — створи нову ідею. Кожний Христос придасться людству. До хреста все в порядку, якщо мова про великі ідеї; але воскресіння — це вже божевільня. На жаль, я постійно повторююся. Зрештою, сьогодні Христа згноїли б психологічним слідством. Мірило прогресу. П'ю за спорохнявілі хрести. Нехай живе!

— Нехай живе!

Їхні голови вже хиталися і наростав грізний блиск; вони сиділи в середині міста; у серці конаючої в брудних калюжах ночі, оточені та приковані поглядами десятків очей; і Францішкові раптом здавалося, що, крім цього одного заляклого в усміху обличчя, він ніколи не бачив жадних інших облич — він, маляр, Ельжбета, хлопці, що скіглили безперервно у коридорі; всі люди, які плутаються під сонцем цієї землі, виглядають однаково. Так виглядає людина та її справа; основне питання цієї мізерної істоти — справа вірності і совісти, якою обдарував її Бог, Диявол чи Природа, щоб ще крижкішим, тривожнішим та важчим стало її життя, яке завжди і без огляду на будь-які обставини буде тільки кладовищем: уздовж, ушир та впоперек цієї байдужої землі.

— Ні, — сказав він. — Це все не найгірше. Якщо я живу, значить зважуюся на це, і я не повинен пицати. Можна пройти кожне пекло, можна пережити кожну тиранію, можна видобути з кожного багна і з кожної муки, якщо десь існує людина, яка ходить так само, як ти, яка дихає так само, як ти; так само терпить, шукає чи бореться, залишаючися чистою. У нас ніхто

не може мати таку надію. У нас, між нами вмерло серце світу. Тут сконав великий, убогий міт. Не деінде, а саме тут; тут, куди звертаються очі всіх нещасливих та знедолених. Тут померло довір'я світу. Надія. Всі слова. Всі поняття. Всі мрії про визволення людини. Маєш рацію, це — кладовище. Це є найгірше. З чого черпати силу?

— Як це з чого? — спитав маляр. — З того, що завжди знайдуться нові кретини. І саме це найгірше. Хочеш потіхи?

— Так, — сказав Францішек. — Я хочу потіхи.

— Але потіхи немає, — сказав маляр. — Якби існувало щось більш кретинське, свинське та неправдоподібне, ніж людське життя, може, це була б якась потіха. На жаль, досі нічого такого не відкрито, але людство чекає на свій великий день. Покищо видумали собі вічність, цю з купою труп'ячого гною. Протискайся туди, якщо це тебе тішить. Адже ми всі йдемо туди, і завжди є так, що людину повертають до вічності штовханом у зад. Такий є сенс хвали та слави.

— А якби я знайшов, — сказав Францішек. — Якби я знайшов хоча б одного з-поміж наших, який думав би інакше? — Він вдивився в маляра палкими очима. — А Єржи? — запитав він тихо.

— Що, Єржи?

— Чи він думає так само?

Вони обидва замовкли; і раптом стало тихо та урочисто. За вікном — не видне та повалене в сутіні місто дзижчало, ніби грізна комаха. По стелі швидко пролітали тіні та світла: монотонно скрипіла піч: а вони обидва — Францішек і маляр — раптом почули присутність чогось великого; чогось, що є вірне та урочисте; щось ніби вічність нахилилася над ними своїм байдужим, нікому до кінця не показаним обличчям.

— Так, — сказав нарешті маляр. Він похилив уперед свою величезну голову і вдивлявся у сплетені на колінах, фарбами прожерті руки. — Може, він інакший? Такі, як він, не загибають. — Він раптом задер голову. — Слухай, — сказав він, — іди до нього. Іди вже тепер, не зволікай. Він один може тобі допомогти. Він був найкращий з-поміж нас. Найчистіший. Йому одному можеш довіритися. Іди.

— Ходи зі мною, — сказав Францішек.

Дивився на нього допитливо і бачив, як в очах того запалав — короткий, ніби рух крила — блиск. Це тривало хвилину; потім очі його знову уподібнилися до очей статуї.

— Ні, — сказав він. — Нікуди не піду... — Показав рукою на блискучі погруддя. — Маю замовлення, мушу працювати. Це єдина надія.

— Що?

— Дочекатися, — сказав маляр. — Дочекатися і бачити, як люди публічно нищитимуть мій потрясаючий твір. Це одне. Адже.

— Що сказати йому від тебе?

— Від мене? Про мене?

— Ну?

— Адже це ясне, Францішку, — сказав маляр. — Адже це ясне. Те саме, що про нас усіх. Що я здох. До побачення. Прийди колись на добрий чай.

Францішек вийшов. Знову крокував темним коридором; пищали коти та собаки; а він ішов, заточуючись у куряві та сутінках і висмикуючи по черзі ногавицю своїх штанів з дитячих рук.

XV

— Чи сьогодні неділя? — запитав Францішек.

— Ні, — відповіла Ельжбета. — Щойно п'ятниця.

Він відклав апарат до голення і обернувся від дзеркала.

— Отож чому не йдеш на виклади?

Вона мовчала, схиливши голову. Мала напухлі та синьо підведені очі; її обличчя дивно змаліло впродовж останніх днів, посіріло, а кутики свіжих уст опали вниз. Він підійшов ближче до неї і безрадно зупинився. Чекав на якийсь жест з її боку, але вона сиділа непорушно з якимось йому досі не відомим виразом ворожости.

— Ну.

— Сьогодні не маю викладів, — сказала вона. — Ні сьогодні, ні завтра... — Вона хотіла встати, але він притримав її за руку.

— Донечко... — почав він.

Вона відштовхнула його тоді з несподіваною силою, ніби цей пестливий вислів був їй особливо огидний.

— Відійди.

— Що сталося?

— Нічого не сталося, — крикнула вона. — Що ще могло статися. Дай мені тільки святий спокій.

Він вийшов, не з'ївши снідання; голодний, недбало поголений чоловік. Все ще не було ознак весни; тижнями падав дощ із снігом, тижнями місто просякало вогкістю — якоюсь спеціально брудною, огидною, нестерпною; гілля анемічних міських дерев залишалось твердим та сухим; по сірому небу безцільно вертілося товсте око сонця — не потрібне, воно викликало гнів. «Що з цією весною?» — думав він, ідучи з задертою головою. — «Чи я мав уже колись таку весну?» На розі побачив телефонний автомат; за скляною плитою не було нікого, він увійшов. Накрутив нумер і знову почув той самий жіночий голос.

— Чи можу говорити з Єржи?

— Хто просить?

— Ковальський, — сказав він, — Францішек Ковальський. Отож Єржи вже повернувся?

— Прошу почекаати хвилину, — сказала жінка і відклала слухальце. Він чекав з розхитаним серцем. Нарешті жінка вернулася. — Єржи трохи нездужає, — сказала вона. — Чи ви, пане, можете прийти по полудні?

— Так, — сказав він, — очевидно. Прийду зараз по праці. До побачення.

— Галло, — сказала жінка раптом притишеним голосом. — Одну хвилиночку. Чи ви мене добре чуєте? Єржи трохи нездужає. Єржи почуває себе погано. Прошу про це пам'ятати. Ви мене розумієте, правда?

— Так, — сказав він, — звичайно, в таку погоду. До побачення, прийду зараз по праці.

Він відклав слухальце і вийшов; знову біг до праці разом з юрбою збуджених та розсерджених людей — вони лаляли, топтали один одному ноги; хтось голосно обіцяв зробити донос на кондуктора; той відгавкувався кретинуватим тенором з другого кінця вагона: — Ви утруднюєте людям працю. — А я вас маю... — А ви можете мене поцілувати в... — Францішек дивився на сірі, вогкі мури, що просувалися за вікнами вагону, і думав: «Весна, весна...» — Ви босі... — кричав якийсь дебелий, вимахуючи портфелем над головами пасажирів. — Ви розумієте це? — А ви? Радянський вчений. — Люди, заклубочені на плятформі, заскавували несміливо, сповнені щастя. — Що сталося? — обізвався раптом свіжий, знайомий голос. — Кому не подобається? Скажіть одверто: подобається вам, чи ні? — «Ти тут» — подумав з полегшенням Францішек. — «Ти тут, отож я чекав на твій голос. Ти мусів прийти, ти мій буревісний птаху...» Трамвай загальмував; Францішек став навшипиньки і виглянув — міліціонер крокував уже з групою арештованих по тротуару.

Потім заревла сирена; і він у жаден спосіб не міг дочекатися її повторного реву, який означав кінець дня праці; а коли нарешті почув її басовий голос, побіг перший через подвір'я, заглушений стукотом власного серця, який не замовк навіть тоді, коли він уже став перед дверима, де мешкав Єржи; він стояв з опущеною рукою і не мав сили підвести її до дзвінка; він мовчав, уражений безсиллям перед останніми дверима цього міста, мовчав навіть тоді, коли господиня дому в передпокої помагала йому роздягнути пальто, і не чув нічого з того, що вона говорила йому, ведучи його через передпокій, — це був дивно довгий передпокій, і якийсь дуже старосвітський, і темний; повний шаф, валіз та якихось пекельних доріжок, що утруднювали ходу, зви-

нуті, неначе злісні налисники під ногами. Нарешті він увійшов до покою.

— Єржи, — сказав він, — Єржи.

Сльози засліпили йому очі, і він не бачив чоловіка, який стояв перед ним і також говорив щось голосно і тряс міцно його руку. Він не соромився своїх сліз та свого белькоту; був певний, що, нарешті, досяг якоїсь межі, що закінчив свою мандрівку і здобув спокій; не відомо, який, однак спокій. Нарешті опритомнів і подивився на того; перед ним стояв змарнілий кістяк з запалими щоками та очима без крихітки блиску, у якомусь жалісно завеликому костюмі — худі руки смішно стирчали в широких рукавах; це був він, і ніщо поза цим уже не мало значення. Вони сіли, щось пробелькотіли і поклепали один одного по колінах.

— Ну, Францішку, — сказав Єржи. — Говори, що в тебе чувати.

— Єржи, — сказав Францішек. — Це не звучатиме розумно. Я навіть не знаю, як це висловити. Знаю тільки, по що я прийшов до тебе. Дай мені ще те, що ти мені дав колись. Колись, у лісі. Колись, як я здихав.

— Що, «Худий»?

Вони усміхнулися один до одного, дивлячися просто один одному в обличчя; Францішек задривав; кістяк, що сидів проти нього, відкрив під час усміху старечі, беззубі ясна.

— Що, «Худий»? — повторив командир.

— Віру. Віру в щонебудь. Хоч би в те, що ти залишився такий самий.

— Я такий самий, — сказав Єржи. Він сказав це зашвидко.

Францішек подивився в його очі і спостеріг страх. Може, це не був страх; але це могло бути всім, крім віри. Він усміхнувся і сказав:

— Ти не такий самий.

— Віру? — запитав Єржи. Він встав і підійшов до Францішка, і поклав на його плече свої худі руки. — Де твоя віра? — сказав він, дивлячися на нього суворо. — Де твоя віра, Францішку? Чи ти нічого не бачиш?

— Бачу, — сказав Францішек. — Куди тільки не повернуся, бачу речі, проти яких людина повинна встати і боротися. Наскільки ще існують якась боротьба та сенс.

— Я бачу щось інше, — сказав Єржи, дивлячися в кут покою. Потім він почав говорити дуже швидко, захлинувшись слиною. — Я бачу визволену людину. Людину, яка перемогла саму себе і відреклася від самої себе. Немає іншої перемоги. Кінцевим сенсом є: перемагаючи, не думати про себе. Кожний переможець мусить насамперед убити себе... — Він відвернувся і Францішек з жахом спостеріг, як сльози стікали по його запалих щоках. — Людина, — пробелькотів Єржи, піднявши обидва п'ястуки над

головою і безрадно потрясши ними. — Людина завжди залишить-ся людиною. На полюсі, на кінці світу, на верхах, у глибинах моря. Вона винайшла таблицю множення і атомове вогнище; фільм і радіо; парову машину і препарат шістсот шість; вона була в концентраційних таборах, у крематоріях, у різних масакрах, але, не зважаючи на це, вона живе, відроджується, розмножується. Оце — життя, оце — перемога. А ти питаєшся про віру. Де твоя віра, худобино? — кричав він дико. — Де твоя віра? Я такий самий; я був, є і буду тільки таким, яким ти мене знав завжди. Знову не довіряєте мені. Знову надсилаєте шпигів у мій дім. — Театральним жестом простяг руку і показав двері. — Геть! — крикнув він. — Не хочу вас бачити. Не хочу нікого бачити. Я зробив те, що ви від мене вимагали, а тепер дайте мені спокій. — Він стояв хвилину німий, як статуя, а в наступну хвилину упав на коліна перед Францішком. — Вибач мені, — прошептав він. — Я знаю ще багато. Я знаю все і можу бути корисний. Я знаю, що думають усі, усі, усі. Ми вторгнемося в кожную думку, у кожний вчинок, у кожную закутину мозку; навіть у таку, де народжуються нерозважні думки. Але це неправда, — крикнув він. — Немає нерозважних думок. Можна думати тільки так, як цього ми хочемо, або взагалі не думати. Інші думки не потрібні. Досить було думок, з яких ніщо не виникало. Тепер треба перемогти. — Він поцілував Францішка заслиненними губами в руку. — Ми переможемо, — запицав він. — Ми переможемо все. Треба тільки змінити деякі речі. Ми вторгнемося навіть у сни; з дурних снів також можуть виникнути ускладнення для справи. Треба перемогти сни, — крикнув він і з пекельною силою затиснув свої трупячі пальці на плечі Францішка. — Це тепер буде нашим завданням. А тепер співай.

Він заспівав пискливо і дивився на Францішка помутнілими очима:

Чуєш, сурми заграли...

Він співав. Його плечі дрижали судорожно, сльози протікали через пальці, якими він закрив своє старече обличчя. Виглядав огидно; його сива голова жалісно тряслася на червоній, тонкій шії. Францішек сидів задубілий і напівпритомний з жаху. Хтось смикнув його за плече.

— Будь-ласка вийдіть, — сказала жінка. — Прощу вас, вийдіть.

Він одягався мовчки.

— Ви, пане, нічого не знали?

— Ні.

— Він був арештований, — сказала вона. — Два роки. Переслухували його по-совоєму. Навіть мені він не хоче сказати, як це було. Кожного, хто тільки прийде до нас, підозріває, що є

звідти. Тому він має ці страшні напади... — Вона наблизилася до нього. — Ви справді не знали, що він... — Вона завагалася.

— Не тільки він, — сказав Францішек. — Усі. Прошу не згадувати йому ніколи про мене.

— Адже він і так не розуміє, — відповіла вона.

— Тим краще для нього. Надобраніч.

XVI

Він входив уже на сходи будинку, коли хтось гукнув:

— Гей, громадянине Ковальський.

Він зупинився. Це був сторож; змарнілий чоловічок у темно-синій обшарпаній куртці. Вони стояли мовчки і дивилися один на одного: опухле обличчя сторожа зраджувало соромливе заклопотання. На кілька сходових кліток вище якісь два чоловіки несли щось велике та важке; вони галасували, а один постійно кричав: «Степане, боком...»

— Про що мова? — запитав Францішек. І, не діставши відповіді, повторив: — Про що мова, громадянине, хазяїне житло-блюку?

Сторож дивився ще хвилину своїми собачими очима, потім повернувся на п'яті і ввійшов до своєї камери. Францішек здвигнув плечима і почав іти вгору. Він здивувався: не зважаючи на досить пізню годину, майже перед усіма дверима стояли мешканці будинку: жінки у шляфроках, чоловіки з зсуненими штанами; якісь дідусі, студенти; заплутався тут навіть якийсь п'яний вояк; усі шепотіли та гарячково жестикулювали, а їхні пожвавлені очі зраджували найвище піднесення; коли ж проходив Францішек, шепіт стихав, а люди відсувалися в тінь. На котромусь півповерсі якийсь старший пан хвилювався, бо не міг відкрити вікно, безсило шарпав мосяжну клямку і повторював розлючено: «Молоді, молоді...» «Звідки ці люди, — думав сонно Францішек. — Звідки стільки людей у цьому будинку?» Він минав їх весь час, проштовхуючися ліктями; мешкав високо і йшов дуже поволі; був утомлений, такий утомлений, що солодкавий запах газу почув щойно в темному коридорі, який вів до його дверей; до вивалених силою дверей, які висіли криво на одній завісі і з яких вийшов чоловік у гумовому фартусі з маскою на обличчі.

Ельжбета лежала на боці; скорчена і якомсь дивно згорнена, як підстрелений птах. Жили обох рук були розтяті в двох місцях: нижче ліктя і вище суглоба. Лікар закінчував складати свої прилади; двоє фельдшерів стояли поруч і тримали маски у опущених руках. Кров уже застигла і засохла; вітер вривався через

вибиту шибу і шарпав фіранку. Лікар подивився на Францішка і сказав:

— Якись дві години тому.

Він хитнув головою. Рішучим кроком наблизився до стола; взяв коверт і розірвав його: «Вибач, — писала вона, — але це було найрозумніше, що я могла вчинити. Тебе викинули з партії і Миколай пішов з дому; Миколай пішов з дому і мене викинули з студій, бож немає сенсу, щоб студювали діти людей, яких виключає партія. Я розійшлася з Романом тому, що він сам заявив при самокритиці, що жив з дочкою такої людини, як ти. Не хочу, щоб цей ланцюг дійшов до моєї дитини, а вже запізно, щоб її позбутися іншим способом. Гроші в буфетній шафі. Праля прийде у вівторок. Прощай».

Лікар запитав:

— Чи ви поїдете з нами до покійницької?

— До покійницької? — здивовано повторив Францішек. — Ні.

— Що можу для вас зробити? Може, якись заспокоючі засоби?

— Ох, — відповів він роздратовано, — дайте мені спокій . . . — Він підійшов до ліжка і дивився на задубіле обличчя Ельжбети: ліжка стояло близько відкритого вікна, вітер підносив фіранку, і тоді в матових зіницях Ельжбети миготів червоний блиск. — Звідки цей блиск? — пробурмотів Францішек. Він звернувся до лікаря: — Ви певні?

— Постарайтеся заснути, — сказав лікар. — Завтра мусітимете полагодити формальності.

— Добре, — сказав Францішек. — Але завтра.

— Очевидно.

Один з фельдшерів сказав:

— Ми мусіли вибити шибу, — і махнув маскою, що її мав у руці. А другий додав: — Навпроти живе скляр. Я там живу також. Чи записати вам адресу?

— Дякую, — відповів Францішек. — Пам'ятатиму. Навпроти?

— Так.

Вони вийшли, утинаючись під тягарем: лікар усміхнувся придуркувато і також вийшов; ще впродовж хвилин він чув їхні кроки на сходах і мурмотіння людських голосів; потім протяг грюкнув відкритими дверима. Він підніс комір плаща і підійшов до вікна; знову вдерся вітер, піднісши фіранку, і тоді Францішек усвідомив, звідки походив червоний блиск в очах Ельжбети. Неон палав переможно та впевнено; вже навіть вставлено вигорілі літери; на брудному, беззоряному небі, понад темною масою Івогкого міста дрижали величезні літери; цим разом він прочитав їх докладно з початку до кінця, як річ, побачену вперше і досі ніким не спізану.

XVII

Довго не надходила весна в цьому році; холод та дощі мучили місто; і факт, що свято першого травня випало на перший веселий і теплий день, став чимось додатково радісним та урочистим, — на що посилалися звітодавці в радіо та пресі. Вже зранку вулиці були заповнені людьми, збудженими і святково одягнутими; на великих площах формувалися маршові колони: з тисяч налаштованих гігантофонів гуділи бадьорі марші та популярні пісні; у барвистій юрбі павиними кольорами митотіли регіональні одяги, чорні пушисті хвости на шапках гірників, матроські коміри і фантастичні одяги металюргів, які закрили свої радісні обличчя кольоровим склом масок. Вітер лопотів у транспарантах та гірляндах, а сонце вже встигло зарожевити обличчя людей, що стояли тут зранку; це був справді прекрасний день. Нарешті, о дванадцятій годині, що її урочисто видзвонили годинники міста, рушив похід.

Підхмелений чоловічок у поганому костюмчику стояв край забитого людьми тротуару. Він з напруженням вдивлявся в людей, що маршували бадьоро, і напівголосно прочитував транспаранти: «У відповідь на атоми — будуюмо нові житла», «Людина — наше найвище добро», «Робітнича кляса — гегемон народу» і так далі. П'яний чоловічок потирив руки і нишком, однак радісно, сміявся; він ставав навшпиньки, просовував голову попід пахи людей, що стояли перед ним; а коли в юрбі маршуючих побачив групу працівників майстерні ремонту автомашин «Краще майбутнє», почав так сильно плескати, що викликав цим загальне схвалення та симпатію. Справді, група працівників «Кращого майбутнього» справляла імпонуюче враження; вони, однаково одягнені в темносині спецівки, несли велетенський модель автомашини; а один з маніфестуючих навіть вів на поводку пишного тер'єра; на лобі гарного собаки була зав'язана червона стрічка, а на його расовій мордочці майстерно виконаний намордник. Чоловічок, охоплений екстазом, плескав так міцно і з таким запалом, що в одну мить він похитнувся з утоми, заточився і впав на когось, що стояв за ним; цей чоловік спокійно, але рішуче, коліном, повернув п'яного на його попереднє місце.

— Ну, — обурено сказав чоловічок. — Тільки не штовхатися.

— А що, — почувся свіжий голос з-заду, — може, вам не подобається? Скажіть одверто: подобається вам чи ні?

Чоловічок обернувся, як вражений електричним струмом: перед ним стояв вродливий, здоровий міліціонер у парадному мундирі. Пряжка його пояса, обкутий козирок шапки, застібка, мосяжний шомпол пістоля, свіжа шкіра пояса та чобіт — це все сяяло у весняному сонці аж до болю очей. Чоловічок радісно усміхнувся.

— І ви тут? — запитав він.

— Розуміється, — відповів міліціонер і коліном легко штовхнув чоловічка; цим разом чоловічок посунувся без протесту і навіть децю підняв крису заяложеного капелюха.

— Так, — сказав чоловічок, — так... — Він радісно потер брудні руки і знову повторив: — Так, так... Ви мене пам'ятаєте, розуміється?

Міліціонер коротко подивився на нього і згорда посміхнувся.

— Порушення громадського порядку вночі, — сказав він. — Я ж вас відводив.

— О, — сказав чоловічок, — саме так: ви відводили мене. Згоджується: ви самі. Тобто: ви у власній особі. Бо з вами був також другий міліціонер. Правда?

Він похитнувся знову, але коліно надало йому гідної постави.

— Так, — сказав міліціонер. — Або що? Не ..

Чоловічок перервав йому рухом руки.

— Все, — сказав він. — Все правильно. Здається, що тоді я сказав це все. Інакше я повинен би маршувати разом з цими тут. А так, стою собі спокійно, як самі бачите. Тим ліпше, бо це досить довгий похід, як бачите: передніх розстрілюють, а ті, що позаду, нічого не бачать і співають.

— Ну, то що, до холери...

— Так, — сказав чоловічок, — очевидно. Адже я говорив це вам тоді, мій дорогий: і злочини, і спотворення, і ідеологія, перетворення на тоталізм, — це все разом не діє ні на чию шкоду. Драму людини передати у спадок не можна: коли одні покоління дозрівають та здобувають досвід, історія продукує вже чергові покоління безтурботних людей, які охоче включаються у ряди. Ви можете бути спокійні: матимете роботу до кінця своїх днів. Адже я сказав вам це тоді.

— Коли? — запитав міліціонер. — Коли?

Чоловічок погрозив йому пальцем і захіхікав.

— Жартун з вас... — він раптом зареготав. — Однак, знаєте, — сказав він, — цим я трохи заплутав своє життя.

— Чим?

Чоловічок раптом розсердився.

— Як це: чим? — вигукнув він гнівно; коліно знову притримало його на місці. — Тим, що я тоді говорив. Я говорив це все вам та іншим у комісаріяті. Що ви думаєте? Цей похід, ці радіс-

ні обличчя. Саме так повинно й бути, і вважаю, що все — правильно, все, як я уже сказав. Кожна тиранія кінчається більше-меше так, як краса жінки; чим пишніша фасада — тим більше гнилі в середині; чим краща сукня — тим мерзенніше тіло; чим більше слів про силу та вірність — тим більше терору, тим слабші ті, хто керують державою. Курви і тирані кінчають однаково. Чи ви не розумієте найпростіших речей? А тут все ж таки усе згоджується, як у загадці. Про що вам ідеться, чого вам бракує? Надії? Маєте надію: свідомість того, що нехтують та погорджують тисячами інших так, як мною; що ті, хто народився перед нами, були так само нехтувані та мучені; і що ті, хто народиться після нас, також перейдуть через те саме, що й ми. Чи це задовольняє вас? Скільки разів я маю це говорити вам, ге?

— Стривайте, — сказав міліціонер і потер чоло. — Коли ж ви мені говорили це?

— Тоді, — сказав чоловічок, — тоді я говорив це вам усім. Тоді чи тепер, раніше чи пізніше — яка ж різниця? Завжди знайдеться хтось, хто одного дня зрозуміє забагато і мусітиме загинути. А якщо навіть не зрозуміє, завжди треба буде знайти якусь людину, зробити на неї донос і оскаржити її ні за що та ні для чого; яку будуть переслідувати та мучити і яку накінець зловлять та стратять; якій накажуть співати гімн на честь тих, що вбивають; і треба буде це зробити тому, щоб одного дня інші члени суспільства не захотіли подумати собі, що й вони зуміють вирішувати про інших. Так повинно бути, і що, до біса, вас тут дивує? Чим кінець-кінцем є людина з усіма своїми терпіннями, прагненнями та любов'ю? Вічним нонсенсом у безконечність. Щоб її врятувати перед свідомістю, завжди треба буде знайти якогось Францішка.

На здоровому обличчі міліціонера відбивався безмежний відчай.

— Якого Францішка? — запитав він, обтерши піт з чола. — Святого Францішка з Ассізі?

— Ні, — сказав чоловічок і тупнув сердито ногою. — Я ж говорив уже вам тоді, що немає героїв та святих; існує тільки конечність, яка в дану хвилину витисне з людини те, чого потрібно. Чому конечно святого? Вистачить Ковальського. З кожним Ковальським можуть зробити те, що потрібно, в той чи той бік, якщо тільки зайде така потреба.

— Пане, — сказав міліціонер. — Кому ви це все говорили? Скажіть, бо інакше піду у ворота і застрелюся. Скажіть, — крикнув він жалісним голосом, — бо мені вже все однаково.

— Вам, — сказав мстиво чоловічок.

— Мені?

— Вам та іншим. Тоді, в комісаріяті.

— Ви ідіот, якого я в своєму житті ще й не бачив, — сказав міліціонер, і на його обличчі відбилосся колосальне полегшення. — Ви нічого не говорили, і тому вас звільнили. Ви були спокійні та гречні і тому всі поставилися до вас з серцем. Побачили, — людина партійна, ввічлива, спокійна; отож вас трохи настрашили і вранці пустили додому. Наш шеф у комісаріяті з кожним поводитьься так, навіть якби це була засрана правічка від святого причастя. Якщо переступить поріг комісаріяту, мусить мати страх, щоб там не було. Настрашено вас для вашого добра; щоб другим разом ви були спокійні, щоб не втратили посадочку, щоб партквитка не відібрали. Зрозуміло?

Францішек мовчав.

— Отож я нічого не говорив? — запитав він нарешті.

— Ні одного словечка. Тобто: піпі і так далі. Але нічого поганого.

— І я не винний?

— Ясно. Вас випущено, протокол до коша — і мое поважання. Помагаємо людям, як можемо. Кожний знає, що дупу можна обтерти цією всією забавою, а ви не потребували нікому нічого з'ясовувати; якби ви хотіли щось з'ясовувати, ви дістали б у рило — і до ізолятора. Повертайтеся додому і нічим не хвилюйтеся.

— Вже немає дому, — сказав по хвилині Францішек. — Є тільки кладовища... Отож брехали всі, все ж таки це смішне. І ви, і мій секретар, і Єржи. Але тепер це вже не має значення: правда виявилася дурнішою, ніж я припускав.

— Ну, ну, — сказав міліціонер. — Може, вам не подобається?

— Ні, — відповів Францішек.

— Ні?

— Ні.

— Справді, ні?

— Справді, ні.

Вони обидва випросталися; і обидва відчувли величезне полегшення; вперше від довгого часу; вони стояли непорушно і дивилися один на одного — чисті та спокійні; спокійні, як звичайно, коли починається щось важливе.

— Пішли, — сказав міліціонер.

— Пішли, — повторив Францішек.

Вони ввійшли в юрбу; зраділі люди роз'єднали їх на хвилину. Францішек подивився навколо себе; блискуча шапка міліціонера майнула десь на боці. Він кинувся до нього.

— Подай мені руку, — гукнув він. — Подай мені руку, бо знову загублюся!

Copyright by „Kultura“, Paris

Переклад з польської Володимира П. Стахова.

Марек Гласко народився 14 січня 1934 у Варшаві. Літературну діяльність почав у 1955 році у відомому польському тижневику «По-просту», призначеному для студентства та молоді. З жовтня 1956 цей тижневик став органом молоді польської інтелігенції.

Перша його книжка була опублікована у Варшаві, в 1956 році, — «Перший крок у хмарах». Два більші оповідання появилися в тому ж році в журналі «Твурчосьць» — «Петля» і «Восьмий день у тижні». На матеріалі останнього поставлено фільм.

У 1958 році М. Гласко виїхав з Польщі до Парижу. У «Бібліотеці „Культури“» появилися його «Кладовища», «Черговий до раю», «Оповідання та інше. Тепер друкується його книжка «Прекрасні двадцятирічні», яка має автобіографічний характер. Фрагменти з цієї книжки були надруковані в паризькому журналі «Культура» (чч. 11 та 12 за 1965 рік і ч. 1-2 за 1966 рік).

Тепер М. Гласко перебуває у Сполучених Штатах Америки.

ХОРХЕ ЛЮІС БОРХЕС

ОДІССЕЯ, КНИГА ДВАДЦЯТЬ ТРЕТЯ

Залізний меч в його міцній правиці
Уже сповнив належний труд відплати,
І щедро кров розпусника пролляти
Вже довелося ратицу й сулиці.

На злість і богів з його морями
Й Аресові, що з гуркотом яриться,
Під сірими суворими вітрами,
Вернувсь Улісс до царства і цариці.

Уже з любов'ю королева біла
На грудях у володаря спочила
На спільнім ложі, в тишині погрім'я.

А де ж той муж, який в часи вигнання
Тинявся псом по світу у скитанні
Та запевняв, що він Ніхто на ім'я?

Переклав Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ

Хорхе Люїс Борхес (нар. 1899) — сучасний аргентинський поет, прозаїк і есеїст. Вважається одним з найбільших письменників Латинської Америки і найбільшим — Аргентини. Літературознавець-медієвіст, директор Нац. Вібліотеки у Буенос-Айресі. У 1963 році дістав національну аргентинську премію по літературі. У поезії від модернізму (течія «ультраїзм») прийшов до чистого класицизму.

ЕМАНУІЛ РАЙС: ПРОБЛЕМА ОСОБИ В ТВОРЧОСТІ

За середньовіччя найбільшою цінністю вважалася святість, тобто моральна й духовна досконалість людини. Святим міг бути не тільки король, єпископ або мудрець, але й будь-яка неписьменна, обмежена і навіть розумово дефектна людина. Інколи саме за це її святість оцінювали навіть вище. Починаючи з доби відродження, почали понад усе цінити творчість, при цілковитій байдужості до її моральних якостей. Навіть злочин видатного мистця, мислителя чи державного діяча не вважався виною. Мовчазно критерієм оцінки стало правило: переможця не судять.

Так воно є й сьогодні. Ця різниця визначила весь стиль культури обидвох цих діб.

Теоретично святість доступна кожній людині. Більше того, кожний з нас повинен прагнути до святости. Гріхом і є відмова від бажання святости — вільна чи не вільна. Прагнення до святости, тобто самовдосконалення, це єдино правильний шлях у житті для кожного з нас, за всяких умов. Наші думки кожночасно повинні бути звернені до неї. За кожних умов найправильнішим виходом з усякого становища, найкращим розв'язанням якогонебудь завдання, яке ставить перед нами життя, безперечно є для нас те, що стоїть морально найвище. Труднощі не тільки в тому, щоб знайти в собі сили для розв'язки іноді для нас особисто складного завдання, а й у тому, щоб зрозуміти, котре з кількох можливих насправді морально найкраще. Улюблений Корнелем конфлікт між любов'ю й обов'язком чести тільки одна з багатьох ілюстрацій на такі приклади, які ставить життя перед нами на кожному кроці.

Звичайно, дуже мало кому вдається досягнути святости (тобто максимально доступного людині ступня досконалости); але той, кому це шляхетне намагання взагалі не властиве, заслуговує більше на співчуття, ніж на погорду. Вартість такої людини невелика. Її звичайно прирівнюють до тварини. Але без усякої полемічної задержуватости таке порівняння мені здається приниженням для тварин, позбавлених дару мови, але не моральних якостей, іноді дуже високих. Ми часто можемо спостерігати у тварин різні чесноти: моральну чистоту (тварина прагне до статевих взаємин тільки для продовження роду), наполегливість, нехтування особистим стражданням (знайоме кожному, хто спостерігав, як тварини хворіють), відвагу і навіть самопосягату. Багатьом з тих, для кого слово «собака» — лайка,

не завадило б повчитися у цієї тварини відданости, шляхетности і навіть розуму. Тим більше людина повинна прагнути до святости, зародок якої вкладений у її душу — навіть у найсірішої і тієї, яка морально впала, і в розумово слабого жевріє іскра Божого полум'я.

Не зважаючи на суворе станове розмежування теоретичний доступ до святости для кожного з людей надавав середньовічному суспільству глибокого справді демократичного характеру. Зовнішні привілеї (краса, влада, багатство тощо) вважалися другорядними вартостями, а зловживання ними неодмінно супроводилося свідомістю своєї неправоти. Потенційна святість кожного вимагала стосовно нього мінімальної уваги, як би він не стояв низько на соціальній драбині, як би він не був покривджений долею.

Було б помилкою думати, що в середньовічному суспільстві не траплялися всілякі надуживання, жорстокість і навіть підлість, але громадська думка була до них ворожа, і кожен злочинець знав, що його судитимуть не за життєвою перевагою, здобутою злочином, а за рівнем гріховности або святости його вчинків.

Але середньовічний стиль культури мав і свої негативні сторони: поскільки загальною метою уважалася святість, до матеріальних цінностей ставилися зневажливо, — по своїх власних, а тим більше до інтересів і життєвих умов ближнього чи навіть усього суспільства. Таким чином, хоч життєві умови вищих клас суспільства значно менше відрізнялися від життєвих умов середньої та нижчої клас, ніж у нашу добу, чимало було злидарів, калік, смертей від епідемій та інших нещастя.

Це нехтування земними справами і спричинило зник середньовічного суспільства, що досягнуло в 12 і 13 в. високої моральної, культурної й соціальної досконалости, як в Азії, так і в Європі. Неочікувана для всіх, що ще й досі залишається загадковою, поява і скорий ріст монгольської навали за Чингіс-хана захопили середньовічну культуру зненацька, не підготовану до опору, при чому велика частина Європи і майже вся Азія піддалися змінам під тиском примітивних вершників переможця, може, рівнозначним щодо розмірів і наслідків зламові за марксо-сталінської російської революції.

Це глибоке потрясення змусило частину людства (Західню Європу) звернути свої очі з неба на землю і побачити, що створена Богом земля не менше принадна й гідна уваги, ніж далекі небеса.

2

Останнього смертельного удару середньовічному світоглядіві завдало підкорення турками Константинополя — твердині, найбільш непохитної, яка була втіленням основного принципу середньовіччя: примату духового первня над світським в усіх ділянках життя та культури.

Доба відродження висунула ідеал просто протилежний. Вона визнала не добру волю кожного, а тільки дійсні досягнення, результати. На кожному полі діяльності, навіть на полі святости.

Із загального ідеалу, з підставової засади, на якій споруджували загальносуспільну й історичну будівлю, святість стала тільки однією з незліченних, в дійсності нічим не обмежених можливостей вільної творчости. Те, чим був гріх для середньовіччя, тепер стало невдачею — доказом знедолення й непридатности. Звичайно, кожний може вибирати собі будь-яку мету (велич, не тільки в святості, але і в злочині) і прагнути дійти до неї різними засобами. Але зрозуміло, що досягне своєї мети найкраще озброєний — найталановитіший, спритний, сильний, меткий, який виходить з найсприятливіших, створених предками умов, а часто й найбезпринциповіший.

У нову добу не заслуги ведуть до успіху, а успіх стає доказом заслуг. Звичайно, так було й давніше, у кожному добу і в усіх народів. Але, починаючи добою відродження, успіх здобув моральне визнання. Раніше він був тільки дійсним станом справи. Сьогодні він загально-визнаний і став навіть критерієм вартостей. Прикладів на це можна навести скільки завгодно, чи не з кожного числа якоїсь газети.

Не випадково після доби відродження, у часи барокко, єзуїти пустили в обіг правило, яке згодом так розповсюдилося: «Мета освячує засоби». Його можна застосувати як епіграф до всієї історії Заходу, починаючи з 1500 року. Не випадково, саме в ті часи геніальний політичний мислитель Нікольо Макіавеллі, з крайньою гостротою сформулював теорію політичної безпринциповости, що названа його іменем і стала потім таємною програмою усіх великих насильників та політичних злочинців нашої доби від Леніна до Геббельса, від Сталіна до Неру, від Жана-Поля Сартра до Мао Тсе-тунґа.

Якщо для святости кожний однаково обдарований — беручи до уваги, що тут важливі не висліди, а витрачені для їх досягнення зусилля і добра воля, — то для творчости люди обдаровані у дуже не однаковій мірі. При чому, обдарування ще не є саме з себе заслугою, а щось вроджене або наслідок сприятливих внутрішніх умов, а іноді навіть і випадковости. Обдарування — це, як і краса, здоров'я чи багатство, дар Божий, який попадає часто і не гідному. Зрештою, наш незабаром п'ятдесятирічний досвід так і показує: найвище обдарування прекрасно сполучається не тільки з цілковитою моральною безпринциповістю і цинізмом, але навіть зі свідомою підлотою та злочинством.

Отак стоїть справа, коли ми говоримо про справжнє обдарування, яке, не будучи заслугою, виявляє продуктивність. Але критерієм вартостей для сучасного людства є навіть і не воно, а успіх, найчастіше здобутий засобами, не лише ганебними, але й руйнівними. І звідси виникло питання, на яке сучасне людство ще не знайшло відповіді; більше того, питання, яке ще не ввійшло в його свідомість: чи підлягає переможець судові етики, чи не підлягає? Якщо я говорю,

що сучасне людство цього питання в усьому його обсязі і з усіма пов'язаними з ним наслідками ще не усвідомило, то це тому, що переважна більшість наших сучасників відповідає на нього в дійсності заперечно: ні, не підлягає.

Більше того, переможець не тільки що не підпорядкований людському осудові за свої гидкі вчинки, але він став немов би пророком, безгрішним суддею всіх і вся, кожне слово якого стає пророцтвом і приймається звичайною людиною як критерій добра і зла та як правило поведінки. Іноді ця риса набирає карикатурні форми, коли уславленого питають про справи, в яких він кричуще некомпетентний. Замість того, щоб гідно й скромно змовчати, за всяку ціну добиваючись популярності й реклами, славні відповідають явно не до речі. Усі пам'ятають, наприклад, смішні міркування Айнштайна про розвід, а навіть про таке значуще й серйозне явище, як буддизм, стосовно якого шановний фізик висловив тільки своє цілковите нецутво і нерозуміння найелементарніших основ.

Також пригадую, як одного разу в Парижі велике медичне світило, сьогодні вже небіжчик, перед чималою аудиторією просторікувало про наявність у Біблії «наукової класифікації». Але на мої настирливі питання цей вчений, після невдалої спроби якось «викрутитися», змушений був визнати, що Біблії він взагалі не читав (світило взагалі нічого не читало, крім журналів «Експрес» і «Шпігель»), додаючи, що «це всі знають» (що, мовляв, у Біблії є класифікація).

Єдина можливість відповісти на якенебудь твердження такого «пророка», хоч і яке воно абсурдне, чудернацьке і смішне, це навести протилежне твердження якогонебудь іншого «пророка», рангою рівного першому. Їхня вартість визначається критерієм таким неокресленим і химерним, як «популярність». З цих «пророків» у найбільшій пошані той, прізвище якого користується найбільшою популярністю. Цікавий факт, що найбільшій популярності досягає не той, слава якого заслуговує на найбільшу увагу або найсильніше підтверджена дійсністю, а цілковито навпаки: той, прізвище якого здобуло найбільшу популярність, байдуже з яких причин, незалежно від питомої ваги або сенсу його слова чи навіть від цілковитого браку останнього.

Постав навіть спеціальний вислів: „succès de scandal”. І справді, кандидати на уславлених, так само, як і уславлені, уже визнані, аж ніяк не гребують навіть навмисним скандалом у поведінці для здобуття чи для збільшення своєї популярності.

На всіх ділянках життя відбувається біснுவата погоня за популярністю, не менше запекла, ніж за багатством, яке в наш час тратить все більше престиж і перевагу. Сьогодні грошева винагорода за отриману послугу дає на неї не менше права; більшість людей все менше очоче визнає за плату підставою для якогонебудь права.

Інший вислів, що став ужитковим, — „le cochon payant”. У ньому відчутний присмак гіркуватої іронії людини, яка платить за своє

місце в поїзді чи на виставі або в якомусь іншому випадку, але з якою прийнято поводитися гірше, ніж з особами, що дістають своє місце задурно, але зате вони «запрошені». Але він висловлює також загальну і в дійсності зростаючу зневагу до платника, без огляду на те, що без нього зупинилися б поїзди, а театри збанкрутували б. Поки що все таки, якщо я заплатив за свій залізничий квиток, то з поїзду мене не викинуть. Але коли б таке трапилося з Сартром чи Чарлі Чапліном, присутні напевно уважали б, що вони і без квитка мають у поїзді куди більше право, ніж інша звичайна людина. Тільки тому, що це Чарлі Чаплін чи Сартр. Викинення їх викликало б загальне незадоволення і ледве чи могло б статися.

Подібно до того, як за середньовіччя відносини, що панували між людьми, мали свої негативи, так і сучасні — мають і свої позитиви: вони стимулюють не тільки меткість, але й творчість, — все таки найціннішу людську прикмету після святости. Завдяки їй, починаючи з 1500 року, відбувся ще не бувалий в історії людства зріст сил та спроможностей в усіх без винятку ділянках діяльності. Він розширив наш овид до неуявних раніше розмірів і привів нас до нечуваної могутності, до панування над стихіями природи, до зросту добробуту, сили й краси незліченної кількості людей.

Поскільки творчі можливості абсолютно нічим не обмежені, то й на цьому шляху ми можемо очікувати не тільки щасливого розв'язання всіх проблем, які стоять перед людством, але й духового порядку, а навіть швидкого переродження світу, кінцеві форми якого ми ще не спроможні навіть передбачити. Подібно до того, як життя народжує життя, творчість народжує творчість, і хоч вона явище другого порядку, бо походить від життя, немає в світі нічого, що було б до життя ближче і більш до нього уподібнене, ніж творчість. Творчість буває спроможна народжувати життя, поскільки вона є виявом життя і поскільки саме життя це також творчість.

Однак з цього не випливає, що, наприклад, мистець або вчений повинні керуватися у своїй творчості релігійними, патріотичними, соціальними чи іншими світоглядовими або етичними мотивами — це довело б тільки до зануку творчости. Від мистця вимагається лише одна-єдина чеснота: правда, щирість. Тим гірше для нього і для його творів, якщо в інших відношеннях його людські прикмети далекі від досконалости. Коли так трапляється, то все ним створене неодмінно відіб'є вади його душевного життя, усі, що притаєні в глибах його «я», погані первні, хоч і як він намагатиметься їх маскувати. При умові щирости, без якої неможливе ніяке мистецтво, він висловить у своїх творах саме той ступінь духового розвитку, на якому він насправді перебуває. Стиль це менше показовий, ніж почерк — від проникливого погляду він не закрие ні однієї з найбільш захищених таємниць свого носія.

Але це стосується не лише ділянки мистецтва. У кожній людській діяльності кожна сильна, творчо обдарована особа має свій стиль

праці, усе ним зроблене має відбитку його особи — навіть хірургічна операція або адміністративний захід. І це відбувається без відома даного діяча. Щойно ж він починає свідомо плекати певний стиль, замість нього постає стилізація, тобто щось штучне, що не можна приховати, як фарба на лиці чи губна помада. Більше того, особливо вправному, проникливому поглядові часто вдається прочитати справжній стан речей, навіть при найвишуканішій штучній стилізації, при чому трапляється, що саме гримування яскравіше зраджує справжні наміри автора, ніж коли б він говорив своїм природним голосом. Це — як обличчя: фальшива посмішка викриває сильніше, ніж «звичайний» вираз обличчя.

Єдиний вихід для людини, яка бажає творити духово здорові, суцільні, життєрадісні мистецькі твори, що мають позитивний вплив на оточення, або приносити користі для людей іншою діяльністю, — це внутрішня праця над собою. Для цього треба самому духово здоровим, сильним, зрівноваженим і щиро любити людей. Такі зусилля неминуче відіб'ються на творчості, роблячи її творчістю по суті.

Мистецтво середньовіччя, як і фолклор (тому, що селяни донедавна жили здебільша на рівні романського стилю — матеріально, але й духово) куди частіше бувають «білими», ніж усе створене від 1500 року, ані трохи не перестаючи бути справжнім мистецтвом. Для позитивів нової доби особливо характерний Гете. Не бувши майже ніколи «білим», тобто духово творчо активним, як, наприклад, Майстер Екгардт або Фра Анджеліко, Гете рідко бував і по-справжньому «чорним», тобто демонічним, духово руйніницьким, як, наприклад, правовірні сюрреалісти. Твір, який особливо гостро відбив фальш його становища в житті при дворі ваймарського герцога Карла Августа (драма «Торквато Тассо»), з мистецького погляду один з найкращих. Найкраще в «Фавсті» (історія його взаємин з Гретхен і потім старечих блукань його чуттєвості, в діалозі Фавста з Хіроном) — знову таки з «темного».

Але незліченні його грандіозні відкриття у «Naturwissenschaftliche Schriften», зокрема у неоформлених нарисах, мудрість його старечих афоризмів з «West-Östlicher Divan» або таких езотеричних віршів, як «Weltseele», «Selige Sehnsucht», «Urworte orphisch», «Eins und Alles», «Vermächtnis» чи заключних хорів другої частини «Фавста» — якщо не визначено «біла», то у всякому разі дуже «світла» поезія.

Зустрічається «біле» й у Вітмена, хоч він духово інакше пошкоджений. Уже в юнацькому «Starting Paumanok» він запитує «was somebody asking to see the soul?». Але починаючи з кращих речей його зрілого віку «Out of the cradle endlessly vocking» і «On the beach at night», де вперше ще невиразно, але вже з незвичайною мистецькою переконливістю у нього починає наростати тема безсмертя, яка все стійкіше повторюється і досягає в його пізніших шедеврах «To thing of time» і «Whispers of heavenly death» такої сили, такої виразної яскравості, що тут неможливо заперечити наявність власного досвіду. З цього

боку Вітмен мало відомий, але я глибоко переконаний, що кожний, хто заглибиться в його вірші, написані після лінколнівської війни з Півднем, опиниться віч-на-віч з одним з найяскравіших і непохитних доказів безсмертя, наявних у світовій літературі. При чому мистецька сила цих сторінок незрівняна. А те, що виховання й середовище Вітмена були дуже мало під релігійним впливом (якщо не враховувати його порівняно короткотривалої зустрічі з групою Емерсона) — тільки збільшує переконливість його слів.

Особливо близька до ідеалу «білої» поезії творчість Християна Моргенштерна, найбільшого з німецьких поетів після Гете і Гельдерліна, все ще достатньо не оціненого. Майже кожна з його знаменитих «Galgenlieder», у яких більшість читачів бачать тільки дотепні й забавні жарти, таїть у собі глибокий езотеричний зміст. «Das Knie» говорить про мінливість долі і неповторність єдності усього існуючого. «Der Necht» — про марність задалегідь подиктованих шляхів до святости, «Der Werwolf» — про невинність усякої чортівні.

При чому на цих прикладах, які легко можна б помножити, я звертаю увагу лише на примітивний сенс, що відразу впадає в вічі. Насправді кожна з «Galgenlieder» — невичерпна кількістю всіляких безпосередніх і посередніх своїх значень. Уявити лише, як далеко може нас привести граматичний казус із «der Werwolf»:

Zwar Wölfe gäb's in grosser Schar,
Doch „Wer“ gäb's nur im Singular.

Його комічні герої Palmström і Korf багато де в чому нагадують Plume — героя Анрі Мішо, вони так само багатозмістовні, хоч їхній м'який сум не має в'їдливої іронії останнього. У вісьмох рядках «Westöstlich» — вся проблема чотирьох сторін світу, а в «Die Windrosen» — співвідношення між природою й мораллю. «Der Meilenstein» показує, що тільки людська свідомість надає природі змісту і буття. А яка прекрасна зневага усіх суєт, хоч і злагіднена гумором, у цих рядках:

Es pfeift der Wind. Es stöhnt und gelt.
Die Hunde heulen im Hofe. —
Es pfeift auf diese ganze Welt,
Der grosse Philosoph.

Але не менше багата творчим змістом, який веде людину вгору і вперед, і його, так би мовити, «серйозна» поезія, між іншим, не серйозніша й не глибша, ніж «жартівлива», зокрема в його кращому останньому збірнику «Wir fanden einen Pfad». Це не менше глибока й справжня мудрість, ніж у середньовічних індійських та перських постів, тільки ближча нашому сприйманню.

В українській літературі у значній мірі «білим» поетом був В. Свідзінський. У таких його віршах, як «Холодна тиша», де він називає

ває свої «три радості... неоди́мані: самотність, труд, мовчання...», або в його убивчій іронії на техніку, вірш, в якому літак порівнюється з хрущем, та ще також не на честь авіації: «Жах! Коли яблуна в сміх: Та це ж не справжній — залізний!»

Його вірші на смерть дочки визначаються такою височинню і шляхетністю духа, такою глибокою здатністю перетворити своє страждання на духовий спокій, що не багато знайдеться їм рівного у світовій літературі — і щодо мистецької досконалости, і щодо непідроблености духової значущости.

Багато спражньої світлої мудрости було і в гномічних двовіршах незабутнього М. Ореста, передчасний відхід якого від нас ми не перестали оплакувати, — саме тоді, коли він підіймався на вершини. Високий візирець «білої» поезії — «Казка про Мару» Ліни Костенко, — вродлива героїня якої дістала від ворожбита красу обличчя і тіла за ціну каліцтва душі. Але улюблений її віддав перевагу непоказній назовні, але чистій і добродушній іншій дівчині. Окрім сюжету, ця поема надзвичайно багата іншими духово світлими подробицями.

Відчувається «біле» і в раннього Тичини (взяти хоча б «Скорбна мати» — можливо, найкращий вірш української літератури), і в нестямній екстазі Антонича, і в непідробленій героїці Ольжича.

А Томас Еліот майже суцільно... «темний», без огляду на його бажання бути «світлим». Поезія Шіллера «не вдалася» у значній мірі через його прагнення зробити її «білішою», ніж він був у дійсності на це спроможний. Достоевський страждав від того, що в його душі не вистачало добра на те, щоб його гідно відтворити. Через це Ставрогін йому вдавсь краще від Тихона, а Смердяков та Іван Карамазов — кращі від Альоші і Зосима. Те саме було і з Гоголем, який згинув з розпуки через свою неспроможність намалювати світле. Темна була душа цієї людини. Така темна, що мене дивує, як це Андре Бретон його не зауважив і не включив до числа предтеч сюрреалізму. А вже на це в нього було око проникливе до крайности.

Між темними модерністами одним з найсвітліших був Бодлер. Так, насправді, падаючи, він спускався на саме дно бездонної людської слабости і найглибшого збочення. Поруч з його «*Le mauvais vitrier*» або «*Vocations*» пушкінське «все, все, що гибелью грозит» — дитяче белькотіння, хоча і в ньому вже міститься зародок майбутнього Бодлера й майбутнього Ніцше. Але при всій своїй грішності Бодлер усе життя кидався і страждав через свою зіпсованість, через свою диявольську одержимість. Він усіма силами душі прагнув до світла, до неба, до чистоти, тільки не вистачало йому сил, щоб вирватися з тієї безодні, куди його кинула доля. Не слід забувати, що він був морфіноман і спадковий сіфілітик. Все таки нехай він послужить прикладом усім тим, хто впадає у зневіру через свої гріхи і піддається їм. До останнього свого віддиху цей найбільший з французьких поетів боровся проти своєї непереможної долі. Думаю, що Бог зарахував йому до заслуг його відчай і його зусилля.

Майже цілковита святість Шарля Пегі була набагато легша, а через це либонь і менше цінна, ніж гріховність Бодлера. Але все таки й він залишив чимало «білих» текстів незвичайної мистецької сили, яких не забудуть; взяти хоч би його полум'яні сторінки про ніч, про надію, про молитву «Отче наш» і багато іншого з його поеми «*Porche de la deuxième vertu*».

3

Кінцева найвища мета людини й людства — духовна досконалість — отой вищий ступінь панування над собою і самозречення, якого досягнув Будда, а, можливо, й Майстер Екгардт або Нахман Брацлавер. Їх твори — такий недосяжний вершок мистецької досконалості, як і їхнє вчення та життя — досконалости духової й моральної.

Шлях до цих вершин, вільний для кожного з нас (на те ми й народилися), неминуче веде через свободу, яка є найвеличнішою зпоміж усіх благ, приступних людині. Вона потрібна душі, як для тіла конечним є мінімум повітря навколо неї. Хлопчик, всю шкіру якого італійський князьок доби відродження позолотив, незабаром від того помер у страшних муках.

Але інша свобода була за середньовіччя, в добу святости, й інша в нашу добу — добу творчости. При пошуках святости свобода полягає в тому, що людина вільно вибирає свій шлях. Вимушена святість не можлива, але вона й не була б святістю, радше цілковитою її протилежністю, під тонкою поволокою лицемірства. Основна властивість і перша конечна передумова святости — саме у свободі вибору, у тому, що людина вільно вирішила ступити на цей нелегкий шлях. Але одного такого рішення не вистачає. Воно — спалах полум'я, яке потім треба підтримувати і жити, щоб воно не згасло. Шлях святости вимагає безнастанної уваги, постійного напруження духових сил. Весь час доводиться активно протидіяти сумнівам, спокусам та й таки безладному блуканню думки. Шлях до святости вимагає безперервного контролю своїх думок. Святість це боротьба людини з усім світом і з самим собою. У ній немає й не може бути іншої підтримки, крім власного вільного рішення.

Звичайно, сили добра, які існують на світі, допомагають святості. Вони не тільки підтримують того, хто вже вступив на цей шлях, але іноді і пробуджують сумління та свідомість того, хто гине, чи злочинця. Однак той, хто почав би на цю підтримку розраховувати, цим самим безповоротно зійшов би з шляху святости. Треба йти, покладаючися виключно на свої власні сили, знаючи, що сили добра не покинуть людину в тому випадку, коли б їх відмова стала причиною її загибелі. Але сили добра знають, що потрібні для успіху ресурси у людини завжди знайдуться, якщо вона щиро й серйозно прагне добра.

Але й тут проявляється парадоксальність співвідношення між свободою і святістю. Виходить, що «охота гірше неволі». У святості свобода виявляється в гаданому відмовленні від свободи — людина добровільно бере на себе найжорстокіший примус, сила якого зростає мірою наближення до ідеалу. Але вона зберігає свободу тому, що весь тягар цієї дисципліни базується виключно на її щохвилинній вільній згоді. Якби ця згода зрадила їй хоч на мить, вся ця найтяжча, величезна, що є часто плодом копіткої праці усього життя, архітектура святости розлетілася б, як іграшка. Коли таке трапляється, кажуть, що воля даної людини захиталася. Вистачає пригадати хоча б отця Сергія Толстого, який не встояв перед спокусою доньки купця — дурної, приведеної до нього для зцілення, і через це з святого чудотворця перетворився на лицеміра й ошуканця.

Звичайно, і тут не така проста справа, і Толстой, мабуть, занадто рано опутив перед нами завісу своєї розповіді. У духовому житті немає нічого остаточного, і провина отця Сергія могла б набути справжнього сенсу тільки в світлі його дальшої поведінки, після провини, подібно до того, як його попередня святість змінила свій характер у наслідок його раптового упадку.

Справжній святий на випадок падіння напевно знайшов би в собі джерела не тільки для випростання лінії, але, можливо, навіть для виправлення та спокутування заподіяного зла. Він міг би використати своє хвилеве падіння як трамплін для нового, вищого піднесення, ніж до того часу. Не даремно Майстер Екгардт говорить про те, що небо більше радіє з розкаяного грішника і злочинця, який піднісся до святости, ніж з праведника, який ніколи не грішив. Як ми вже говорили, більш усього цінується довжина і важкість дороги, а не здобуті наслідки.

Але ці приклади можуть послужити ілюстрацією напруження боротьби, яка чекає кожного, хто ступив на шлях святости, і вона зростає мірою наближення до мети. Хто падає з більшої висоти, той сильніше покалічиться. Зате в кінці його шляху святого очікує цілковита свобода, навіть незбагненна для нас своєю повнотою. Цілковита перемога над собою і над світом (чого досі ще не досяг завойовник зброєю) робить праведника самого своїм найвищим суддею. Відтепер надалі він сам встановлює цілі, до яких він повинен прагнути, і шляхи для їх досягнення. Тепер єдиним обмеженням залишається для нього власне почуття відповідальності, яке постійно загострюється з його духовим ростом.

Поруч з такою свободою і з такою силою всі наші земні блага здаються такими дрібними, як муравилице для мешканця королівського двора. А втім і на нашому не досконалому людському рівні багато людей знає, що спроможність володіти чимнебудь цінніша від самого володіння. Жебрак, дорвавшись до першокласного ресторану, ризикує переїстися до немочі, тим часом як мільйонер навіть не захоче до нього зайти.

Інакше виглядає справа в ділянці творчості. Як і святість, вона також можлива тільки в умовах цілковитої свободи. Жодна сила на світі не може і не повинна змушувати людину до творчості тоді, коли вона сама не відчуває до цього вільного потягу. А якщо зовнішні умови перешкоджають людині приступити до творчості тоді, коли вона відчуває до цього внутрішню потребу, — це одна з найболючіших трагедій, які можуть її спостигти, не менше тяжка, ніж коли жорстокі зовнішні обставини розлучають закохану пару.

Але на відміну від святости, яка в хвилину виходу на її шлях вимагає добровільного відречення від свободи, творчий процес конче вимагає атмосфери повної, нічим не обмеженої свободи, включно до свого завершення. Усяка, навіть найменша тінь утиску загрожує непоправно знівечити, а навіть і вбити у зародку крихку прорість творчості.

Але ця повна свобода перебуває не тільки під загрозою зовнішнього, але й (що трапляється куди частіше і звичайно буває згубніше) — внутрішнього обмеження, яке коріниться в характері творчої людини: боязкість, невіра в свою правду і в свої сили, звичка до моральних або соціальних внутрішніх перегородок, що їх Фройд назвав «Hemmungen», втручання розуму, сторонніх уявлень і думок, спогадів про працю попередників, думка про потребу йти за визначеними правилами або страх порушити суспільні авторитети — часто викривлюють, виснажують творчість не менше, ніж неочікувана візита, настирливий телефонний дзвінок чи тривога пожежної команди.

Одна з головніших труднощів творчості коріниться саме у нашій нездатності нічим не обмежено відкритися їй назустріч, як лежачий на приморському піску відкривається сонцю або п'яниця чарці жданого напою. Треба вміти віддатися всеціло хвилі творчого надхнення, яка нас затоплює, немов би вийти з себе, забути про себе цілком, зробити так, ніби вся моя духова наявність зосередилася на кінчику мого пера.

Тут знову творчість діалектично зустрічається з святістю, яка теж вимагає самозабуття, самовідданости, самозречення заради жданого предмету. Творчість і святість зустрічаються не тільки в свободі, а й у любові. Без такої здатности самозречення справжня творчість не можлива. Коли я перебуваю перед фактом уже накопиченого матеріалу і повинен приступити до побудови своєї споруди, до втілення моєї ідеї чи візії в матеріальних формах зовнішнього світу, наступає конечність аскези, протилежної попередньому: боротьба з інертністю матерії і зовнішньої дійсности за надання їм форми, бажаної моему «я».

Чим цінніший, новіший, ваговитіший дарований мені з висот, схоплений у процесі творчості матеріал, тим жорстокіша, болючіша і складніша буде моя боротьба за його перетворення в дійсність. Для цього часто буває потрібна відвага, не менша, ніж на полі бою, і зне-

вага до свого страждання, і впертість у здійсненні накресленої мети, і витривалість перед усіма спокусами та безмежна терплячість.

В обох випадках — святости й творчости — досягається досконалість, хоч і різна: святий удосконалює самого себе, мистець — видіння зовнішнього світу. Кажу — мистець — тому, що хоч у якій галузі застосовувалася б творчість — чи в науковому досліді, чи в державному керівництві, в чистому мистецтві або в ручній праці, в медицині чи в економіці — кожному творчу діяльність вона перетворює на мистецтво. Мистецтво не так галузь діяльності, інакша від інших, як ступінь, високий якісний рівень, здійснюваний у якійнебудь ділянці. Духове спрямування обох настанов також протилежне: святість це шлях, що веде людину з земного світу в духовий, відкриваючи їй доступ до вищих сфер буття, заборонених звичайному смертному. Творчість, навпаки, — втілює окремі елементи духового світу в земному. Воно перетворює земний світ силами, почерпнутими в ділянці духа. Слухаючи сонату Моцарта, читаючи вірші Емілії Дікінсон або вдивляючись у картини Павля Клеє, ми стаємо причетні до чогось, що не має еквівалента в заселеному нами світі, нас «бере з собою в інші світи», як це часто кажуть навіть звичайні люди під час дуже сильних мистецьких вражень. Воно так і є насправді — найвищі досягнення мистецтва дають нам більше того, що ми самі могли б роздобути в житті своїми власними силами. Вони нагадують нам і нашу далеку, забуту нами батьківщину, яка не відомо де знаходиться і до якої ми не перестаємо пориватися, за межі нудної, а іноді й гидкої буденщини.

Але не лише вони. Те, що я сказав про Моцарта, Дікінсон та Клеє, так само стосується й Ляо Цзе, Якова Беме, Сковороди та інших титанів думки, а також і неувяно нових обріїв, що відкриває перед нами мікрофізика, поглиблена гістологією, кібернетикою чи астрономією.

Нещодавно мені довелося оглядати альбом кольорових фотографій, побільшених зняток з мікроскопічних дослідів будови клітин людського тіла, іноді найпрозаїчніших, як шкіра, м'язи, нерви або клітини серця, печінки, легенів тощо. Трудно собі уявити приголомшуюче враження від цих картин: це був ряд зовсім фантастичних краєвидів, яким не відповідає рішуче ніщо, бачене мною раніше. Незліченні й найхімерніші їхні форми і ні на що не подібне забарвлення відкривали для уяви справді безмежні обрії. При чому оглядав я цей альбом як профан, не завжди розуміючи значення цих обрисів. А все це ж не вигадка, а правда про побудову тіла кожного з нас, правда, корисна для лікування недуг, яка веде до розгадки найглибших таємниць життя.

І разом з тим, відкриваючи цей альбом, потрапляєш кудись у цілком невідому, небувалу країну, у новий світ, саме існування якого здається неймовірним. Те саме трапляється, коли оглядати кольорові знятки з найвіддаленіших космічних мряковин, які приступні лише

найдосконалішим сучасним обсерваторним приладам. До того ж, картина при побільшенні мікроскопом у 50 000 разів — зовсім інша від тієї, яку дає побільшення у 1 000 разів, ніяк не подібна на предмет, бачений звичайним оком, так що, не знаючи цього наперед, ми ніяк самі не могли б догадатися, що мова йде про одну і ту саму ділянку тієї самої дійсності. А картина тієї самої ділянки, побільшена у 2 мільйони разів, знову ж не буде подібна до попередніх.

Таким чином одна і та сама ділянка дійсності, навіть найбільш прозаїчної і буденної, дає 5-6-10 і більше фантастичних, зовсім не подібних одна на одну картин, залежно від побільшення.

Не менше гідні подиву картини творяться тоді, коли оглядаємо під мікроскопом, наприклад, сніжинку або різні мінерали, гірські породи, рослинні клітини, зародки різних живих істот тощо. В майбутньому я передбачаю можливість взаємного обміну досвідом людей мистецтва і науки. Зараз навіть неможливо передбачити пишноти тих світів, які цим способом будуть створені. Біля них сьогоднішній соцреалізм здається лише смішною імпотенцією.

Якщо мета святости — людина, то мета творчости — світ, а людина тільки засіб, знаряддя. Але творче перетворення світу своєю чергою служить людині. Гріх тільки приносити і людину й світ у жертву схемам та діяграмам, що служать лише партії. Діалектична протилежність і взаємозумовленість святости і творчости зустрічається на пункті проникання їх обох у духовий світ, коли він їм відкривається — святому для заглиблення в нього, мистцеві — для перетворення земного світу багатством, почерпненим за його межами. Але без свободи й любови немає ні святости, ні творчости.

4

Так ми повертаємося до поставленого вище питання: чи належить видатним діячам різних творчих галузей дозволити цілковиту безкарність? Поставити їх поза законом і над ним? Частково це наше питання недоречне: для тих людей однаково закон фактично не писаний уже зараз. Коли б проти когось із них навіть і постала карна справа, її негайно й цілковито зняли б. Не тільки тому, що силою речей закон важко застосувати до людей, які високо стоять на суспільній драбині — тут відіграють чималу роль й гроші, і зв'язки, і соціальний тиск, і кругова порука, і прагнення зберегти авторитет високопоставлених осіб заради рівноваги в суспільстві, — але й тому, що громадська думка не допустила б до такого заходу проти свого улюбленця.

Дуже важко ув'язнити, наприклад, великого мільйонера або могутнього політичного діяча. Але якщо б уже й трапилось комусь з них попасти в скрутне становище, то упадок його був би тим рапто-

вніший, цілковитий і жорстокий, бо громадська думка накинулася б на нього усією вагою прихованої образи, заздрости і попередньої безкарности. У таких випадках помста юрби не тільки безжальна, але й явно несправедлива. Коли б у важкій стосовно закону ситуації опинився, наприклад, спортовий чемпіон, кінозірка чи, скажім, лауреат Нобелівської премії, то ледве чи знайшовся б не тільки суддя, який зважився б підписати мандат на його ув'язнення, але навіть звичайний поліцай, який наважився б підняти руку на «нашу національну гордість». Людина, «прізвище якої надруковане в газеті», — насправді недоторкана.

Пригадую, наприклад, зараз після закінчення війни, коли ще не була ясна дальша доля гітлеризму, хоча поразка була вже безсумнівна для всіх, одна віденська газета обурювалася не тим, що гітлерівці спалювали в печі живих людей, а тим, що між спаленими були генерали австрійської армії, університетні професори, відомі адвокати й актори тощо, тобто в кінцевому рахунку люди «ім'я яких було надруковане в газеті». Виходить, що, згідно з психологією сучасного обивателя, нас можна спалювати живцем скільки хочеш, але боронь Боже доторкнутися до Сартра, Чарлі Чапліна, Лайнуса Полінга або Кабота Лоджа.

По суті справи те, що нас турбує, — це засада, а не зовсім неймовірний випадок, щоб комусь з ушлявлених заманулося порушити існуючі закони. Таж вони в цьому не мають ніякої потреби. Однаково ж на світі немає нічого такого, що було б для них недосяжне, аби вони тільки забажали його мати. А з небажаними їм особами вони легко, і часто жорстоко, розраховуються, навіть не застосовуючи протизаконних заходів. Прочитайте хоча б оповідання своєрідного й не дурного американського письменника Рінга Ларднера, який добре обізнаний з звичаями і журналістики, і всяких можливих «чемпіонів».

Ідеться про безкарність людей, іноді здібних і корисних, а інколи й ні, — але часто дуже невисоких моральних прикмет, а то й просто таких, що цинічно заперечують усяку етику, уважаючи її для себе не обов'язковою. За середньовіччя рішуче ніхто не користувався засадничою безкарністю. Звичайно те, за що звичайна людина попадала під суд, було твором рук не тільки пап, чи імператорів, але іноді й середнього фєвдала. Але історія знає випадки і просто протилежні. Пригадаймо тільки відлучення від церкви імператора Гайнріха IV папою Григорієм VII і всі наслідки, які воно мало для першого. У дійсності хоч і як високо стояла людина, яка провинувалася, на неї могла впасти і часто падала кара.

Це стосувалося навіть і святих, яких вважали такими, тільки доки вони ними були. Але ми знаємо, що більшість сьгоднішніх славних людей далекі від святих, і все таки ми їм даємо право, нічим не обмежене, крім їхніх власних химер, керувати долею не тільки своїх ближніх, а й цілих народів, а навіть усього людства.

Тут треба відкрити дужки. Якщо я говорю, що за середньовіччя

ніхто не користувався безкарністю, то я маю на увазі представників зовнішнього, езотеричного світу. Великі таємничо відповідають за свої вчинки тільки перед своїм сумлінням, перед Богом або здебільшого перед судом собі рівних. Але й тут бували винятки. Наприклад, страта тампліярів за Філіпа Вродливого у Франції, переслідування Майстра Екгардта або в мусульманському світі страта перського софіста Аль-Халладжа. Правда (крім тампліярів, доля яких залишається однією з нерозгаданих загадок історії), ці всі люди потерпіли не за своє вчення, а за його оприлюднення. Уважалося, що вони порушили закон зберігання езотеричної таємниці. Майстер Екгардт потерпів за свої прилюдні виступи, а не за сказане (для нас — найцініше) у вузькому колі вибраних учнів.

Аль-Халладжа карали не за те, що шляхом велетенських аскетичних вправ він досяг справжнього злиття свого «я» з «я» божеським, а за те, що він говорив, що досягнув цього злиття і що він і Бог — одне. Точнісінько так отці церкви й перші собори засудили й проголосили еретиками гностиків не за їхнє вчення, а за його оприлюднення.

У такому разі ні Джіна Льольобриджда, ні Бертран Рассел, ні Пікассо, ні Лайнус Полінг і ніхто з їм подібних не причетні ні до якої езотерики, а, навпаки, усі вони пишаються безпросвітним агностицизмом, і все таки сучасне людство дає їм нічим не обмежену владу над своєю долею... А це може довести і вже доводить тільки до катастрофи.

Більше того, саме їх та їм подібних і визнають наші сучасники непомилливими пророками, устами яких промовляє істина, і не тільки що їх ставлять за зразок життя, але й намагаються застосовувати проголошене ними «вчення» як аксіому й предмет наслідування для кожної людини, яка «себе шанує», тобто відвідує «передові» каварні.

Разумчим прикладом цього були паризькі «клуби екзистенціалістів». Цей термін має дуже поважну історію — ним донедавна окреслювалось філософське вчення, яке вважало найголовнішим не висновки логічно-спекулятивного мислення і не ті думки, спонуки й почування, які людина одверто визнає, а ті, якими вона в дійсності керується в серйозних, важливих для неї життєвих питаннях.

Основоположником екзистенціальної філософії вважають звичайно данського мислителя першої половини минулого сторіччя Серена Кіркегора, який у молодості був учнем самого Гегеля. Кіркегор зауважив, що Гегель у своєму житті керувався не тими самими правилами і думками, які проголошував своїм слухачам з університетської катедри, а іншими, про які він ніколи нікому не говорив і яких він не висловлював у своїх творах. Отже, Гегелева філософія була не одна, а було їх дві, дуже мало одна на одну подібні.

У першу мить це роздвоєння кинуло Кіркегора у розпач, він почав сумніватися у своєму розумінні Гегелевої філософії і закидав собі нечесні ставлення до свого вчителя. Але дальші спостереження

та роздумування тільки підтвердили його враження, і Кіркегор поставив перед собою й перед світом питання: котра з двох Гегелевих філософій правдива — та, яку він викладає іншим і про яку пише книжки, чи та, якою він насправді керується у своєму житті? Кінець-кінцем Кіркегор все таки зупинив свій вибір на останній. Оце й є екзистенціалістична філософія.

У своїй власній творчості, яка пішла шляхами, дуже далекими від Гегелевих, Кіркегор завжди старався бути до кінця щирим і писати тільки про те, що було справжнім і глибоким змістом його життя. Він визнавав лише кровне зацікавлення в поставленій до розв'язання проблемі і ставився недовірливо до всяких абстрактних узагальнень.

У ХХ сторіччі, після короткотривалого і неславного панування короткозорих неокантіанців, між якими був тільки один справді цікавий і своєрідний мислитель Ернст Кассіер, Кіркегорів прапор піднесла школа німецької феноменології, засновником якої був Едмунд Гуссерль, а найяскравішим представником — Мартін Гайдеггер. Одним з видатніших і своєрідніших екзистенціалістів нашої доби, думання якого було цілковито незалежним від феноменології, був знаменитий київський філософ Лев Шестов, один з найвизначніших моїх особистих учителів, який найсильніше вплинув на весь мій дальший духовий розвиток. Головні його твори «Влада ключів», «На терезах у Йова» і «Атени й Єрусалим» належать до найглибшого, найяскравішого і найновішого, що створила світова філософія нашого сторіччя. Вони перекладені на всі головніші мови Заходу.

Шестов — один з прямолінійних, безстрашних і непримиренних прихильників іраціоналізму у світовій філософії. Зокрема він великий ворог виправдування розумом зла, яке панує в світі. Він відкидає не тільки розумові вияснювання нещастя нашої дійсності, але навіть силу очевидності. Він прагне довести людське думання до стану безупинного полум'яного пориву, який змінює природу існуючого, для якого в кінцевому рахунку немає нічого неможливого. Він проголошує долі безпощадну війну в ім'я чуда, закріпаченого мертвим поглядом долі — медузи. Бог — та жива сила, яка здатна розкути мертву хватку нелюдських об'єктивних істин, згубних для людини. Можна сказати, що для Шестова щастя людини було важливіше від правди. Якщо правда — зло, то людина не повинна боятися проти неї повстати.

Другий киянин, син козацького генерала Микола Бердяєв, який має також колосальний вплив на думання нашої доби в усьому світі, вважав себе і був насправді екзистенціалістом, хоч і в іншій тональності, ніж Шестов чи Гайдеггер. Основна його думка, що проходить червоною ниткою крізь усі його твори, — абсолютна, категорична вищість людської особи над кожною суспільною групою.

Під окреслення екзистенціалізму значною мірою підходить і Фрід-

ріх Ніцше, принциповий противник усякої систематики на полі думання.

Нарешті, екзистенціалізм у минулому мав серію яскравих предтеч, що виходили з біблійних пророків та Геракліта (останнього Шестов оспорював), через середньовічних містиків Сходу й Заходу, до Лютера й Паскаля, не кажучи вже про багатьох мислителів останніх двох сторіч, творчість яких ніколи не вмщалася у вузькі і тверді рамки логічного думання.

Коли Енгельс говорить про кінець клясичної філософії, його прокування справдилося виключно тільки щодо спекулятивної філософії, яка в дійсності не створила більш нічого значного після першої половини XIX сторіччя. Зате він цілком помилився стосовно всіх інших родів філософського думання, які не тільки не закінчилися, як наказували Енгельс з Марксом, але й зовсім навпаки — розцвіли, як ніколи ще в минулому. Тільки філософія пішла іншими шляхами, ніж до тих пір, — якраз для марксистів найбільш несприйнятними. Про екзистенціалізм та феноменологію ми вже говорили. Згадаємо ще коротко про чисту метафізичну думку Еріха Унгера, Оскара Гольдберга, Павла Флоренського, Лучіяна Благи, С. Франка та деяких інших.

Більшою силою думки і новаторством аналізу визначається також Ніколай Гартманн, який пішов своїми власними шляхами, що ними до нього не ходив ніхто. Відомий французький філософ Анрі Бергсон дійшов до спіритуалістичних висновків на підставі детальної аналізу даних сучасної йому науки. Його висновки збігаються у багатьох випадках з висновками Макса Плянка, одного з найбільших основоположників сучасної фізики, творця теорії квантів, яку більшовики не тільки не могли відкинути, але навіть самі змушені застосовувати, під страхом відставання від досягнень сучасної науки.

Те саме у них сталося і з теорією молекулярної побудови матерії, яку Ленін висміював. Після винаходу атомової домби в СРСР були змушені поробити зміни в тексті Ленінової книжки «Матеріалізм і емпіріокритицизм», зміст якої спростувала модерна наука.

Незаперечною логічною силою визначаються як глибоко духові своїми настановами й висновками, книги Рудольфа Штайнера, так і гносеологічно бездоганні, цілком тверезі, але не менш незаперечні аналізи чудової, хоч і мало відомої книги Отто Лібмана «Zur Analysis der Wirklichkeit».

Усе це відводить нас однаково далеко і від проблематики, і від основних настанов марксизму.

Нарешті, безмежно широкі, ще далеко до кінця не досліджені нові обрії відкрито перед думанням XX сторіччя вивчення світогляду старовинних культур Азії, ацтеків та інших народів, яких донедавна називали зневажливо примітивними. Після відкриття Гарібая і його

школи навряд чи в когонебудь виявиться охота зараховувати до останніх адтеків, а з ними й інші народи середньовічної Америки. Книжки Рене Генона, Леві Стросса, Ріхарда Вільгельма, Фробеніуса та інших проклали в цьому напрямі ще не сходжені шляхи, значення яких ми не спроможні оцінити навіть приблизно. Але воно вже сьогодні настільки велике і незаперечне, що навіть в СРСР були змушені видати «Тао-Те-Кінг» Ляо Тсе, знамениту анонімну старовинну китайську книжку з чистої метафізики «І-Кінг», яка в дійсності поклала основи під усю наступну тритисячлітню китайську культуру, і навіть історію індійської філософії С. Раджакрішнана, президента індійської республіки. Від того, що ці книги названо «матеріалістичними», вони такими не стали, а знайомство з ними навіть у далеко не завжди сумлінних більшовицьких перекладах, не зможе не вплинути на тамошню молодь, яка думає і шукає.

Але повернімося до екзистенціалізму. Цю довгу дужку я відкрив головне на те, щоб читач міг уявити собі, як мало спільного має цей термін під пером Сартра і в устах його послідовників з тим, чим екзистенціалізм насправді є. Їм захотілося покористатися модним, цікавим словом для своїх цілей.

Коли зараз по війні, повернувшись з війська, я побачив у вітринах книжку Сартра «Буття і ніщо» («*l'Être et le Néant*»), оголошувану як екзистенціальну, ні в чім не сумніваючися, я з жадобою на неї накинувся. Моє розчарування було велике. Не кажучи уже про чималі і не особливо успішні «запозичення» у Гайдеггера, вільні і невільні, ця книжка проголошувала просто протилежне тому, що я завжди чув від своїх учителів.

Сартрів екзистенціалізм полягав не у безжальній щирості і вимогливості до себе самого; він не був широко відкритий назустріч усім повівам життя — і нестерпно бурхливим і ледь уловним. Беручи екзистенціалізм з протилежного боку, він приводить його до агностицизму (що для початку теоретично цілком допущенне і що можемо в основному знайти уже в гайдеггерівському «*in die Welt geworfen sein*») і далі — до по-штїрнерівськи нічим не обмеженої гіпертрофії свого «я».

Але в Сартра не було ні безстрашної щирості, ні залізної послідовності Штїрнера. Він зупинився десь на півдорозі, відкидаючи усі соціальні обмеження, які йому заважали, але не маючи відваги зробити з своєї позиції, як Штїрнер, останні застрашливі висновки. У загальному Сартрів індивідуалізм зводився до прийняття того, що до вподоби і вигідне, роблячи критерієм добра і зла своє «хочеться». Зокрема, вимагаючи для себе самого беззастережної й необмеженої свободи, для всіх же інших «звичайних смертних» він вважає марксистське рабство не тільки достатнім, але й бажаним. Уся його дальша праця в журналі «*Temps Modernes*» незаперечно доводить ці наміри.

Насправді, якщо відкинути ті чи інші чисто словесні, терміноло-

гічні застереження, в результаті виявляється дуже комфортабельний буржуазний нігілізм, подібний на також радше словесні крайності дадаїстів після першої світової війни. Це маминим синкам надокучила тверда дійсність часів війни, і їм захотілося «пожити для себе».

З легкої руки Сартра в Парижі наплодилося тоді неймовірна кількість молодих гульвіс обох статей, які ходили групами по 10-15 осіб, не звертаючи уваги на поліцію, але й на старих, калік або хворих, ладні побити кожного перехожого, обличчя якого їм не сподобалося. Вони вели приемний і легкий спосіб життя в безперервній гульні, без якоїнебудь праці чи обов'язків.

Не один раз траплялося розперезаним «екзистенціалістам» і дістати прочухана від обурених порядних людей. Якщо слава про них і приманювала туристів, їхня поведінка, і не без підстав, відстрашувала порядних людей. Вістря «екзистенціальної» зброї ризикувало повернутися проти його творця, який зробився занадто легкою ціллю для критиків і навіть частини прихильників, які все таки не всі були хулігани.

Нарешті, якимось новий пророк екзистенціалізму вирішив, що краще і вигідніше проголосити себе марксистом і прихильником усього більшовицького, що він і зробив і в цій ролі перебуває й тепер. На цю метаморфозу в кінцевому рахунку під кутом зору сартрівського псевдоекзистенціалізму нічого й не відповісти: якщо мені приемніше й вигідніше хвалити Сталіна чи Фіделя Кастро, то, скажіть, будь ласка, хто може мені це заборонити? І хоч московські й пекінські верховоди все таки не зважаються визнати його «своїм» (бо й їм не відомо, яку штуку устругне Сартр завтра вранці, якщо йому з якихось причин надокучить бавитися в комунізм) й іноді міцно його вилають (навіть «буржуазним реакціонером!») у своїй пресі, то все таки вони по-королівськи його частують з дітьми й домочадцями, коли йому забагнеться подорожувати для розваги по їхніх посілоствах. Але, знову таки, якщо мені так до вподоби, то що це інших обходить? І Сартрові прощають не тільки його справжню політичну розгнуданість, але і його «екзистенціалістів», один вигляд яких напевно кинув би в жах справжніх екзистенціалістів у роді Кіркєгора, Шестова чи Гайдеггера.

Не знаю, чи кращі його теперішні послідовники від тодішніх...

Наближення Сартра до марксизму не виключає того, що його розуміння ролі особи в творчості прямо протилежне марксистському: в його уявленні вона зводиться до безвідповідальної сваволі, у марксизмі ж творчій одиниці відмовлено в будь-якій свободі, тому вона

позбавлена й будь-якої ролі. Що завдає непоправної шкоди як суспільствам, опанованим марксизмом, так либонь в кінцевому рахунку і йому самому.

*

Своєрідними спіральним або зигзагоподібним шляхом веде Божество людську душу до себе, вперед і вгору. А вже моя справа, щоб доля не кидала мене, як тріску, з кута в кут, щоб я міцно стояв ногами на землі і щоб моя свідомість у цьому русі брала активну участь. Це і є одним з найважливіших складників самовдосконалення. Зрештою, кожний, хто зустрічався з марксистами, напевно знає також, яких болочих сумнівів, хитань і мук сумління звичайно зазнають ті з них, хто має душу (що трапляється не так уже часто), саме через що вони й не перестають бути людьми.

Так чи інакше, те що діється з кожним з нас окремо, властиве й усьому людству. Порив середньовічної віри, який створив готичні собори, розбився об холодну дійсність монголо-туранських наїздів, і тому, починаючи добою відродження, людство йшло від віри до безвір'я, яке набирає в наші дні застрашливо потворних, абсурдно жахливих форм. Неминуче наступить хвилина, коли усім стане ясно, що «далі так не можна». І маятник почне свій новий поворот у бік віри. Цей перелом буде не менше глибокий від того, який наступив після упадку Константинополя 1453 року. Можливо, що день його вже недалекий. Тому мені здається, що нас чекає інша синтеза і, якщо хочете, інша революція.

Передусім майбутня подія може бути революційна і своїми розмірами і своєю цілковитою протилежністю тому, що думає і чим живе тепер більшість людського роду. Але перехід до неї також може виявитися бурхливим, вимагаючи пролиття крові через нелюдську суворість історичних законів. Та я не вірю, як Маркс, у неминучість насильства й пролиття крові. Коли б він і його послідовники менше втручалися не в свою справу, багато людських життів можна б зберегти, а в загальному й цілому ми були б набагато далі, ніж тепер, у напрямі вгору і вперед.

Найправдоподібніше антитезою новій добі, базованій на етично-неутральной творчості, буде їй протиставна синтеза вільної творчості з етичною святістю середніх віків. Тому що синтеза, будучи протиставною антитезі, включає в собі складники і антитези і тези.

Значною мірою труднощі й конвульсії нашої доби можна пояснити безвихідністю морально-байдужої творчості. Цей шлях не може відвернути загибелі і розкладу, хоч і які були б велетенські його досягнення в різних галузях. Нечуваному зростанню медичних відкриттів і перемог відповідає апокаліптичність засобів знищення, гігантському діапазону духових досягнень — потворність звільнених безодень підсвідомості, складності культурного організму — його крихкість і так далі.

Майбутня синтеза повинна буде сполучити необмежені обрії творчої свободи з безконечністю духової досконалости. Погано буває, якщо творчий порив сковується моральними вимогами, хоч і як вони виправдані. Таким чином обезкрилена творчість приводить тільки до лицемірства. Тут потрібна саме органічна синтеза, яка, мені здається можлива. І ось чому: труднощі коріняться в різниці між бездушною зовнішньою моральною регламентацією і добровільним поривом самої людини до самовдосконалення.

Гадаю, що в наш час можна вже говорити, без особливого перебільшення, про те, що доцьогочасні релігії сильно вивітрилися в порівнянні хоча б, наприклад, з XIX сторіччям. Вони відійшли часово занадто далеко від своїх джерел. Довгий час їхній авторитет тримався лише на пошані до їх минулих заслуг, які ставали все більш умовними. А умовне довго триматися не може. Релігії втратили здатність захоплювати. А без полум'яного захоплення не було ще створено в світі нічого великого.

Переслідування релігій в СРСР не тільки їх не послабило, але, навпаки, зробило їм неоціненну послугу: воно повернуло їх до життя, наскільки це історично було можливе, хоча б уже тому, що «заборонений плід солодкий». З'явилися там і мученики. Але я гадаю, що вони жертвують себе не для оборони спадщини минулого, а в одушевленні сподіванками на прийдешнє.

Уся більша кількість людей, більше або менше усвідомлює те, що я писав на цих сторінках. Але, на мій погляд, не пожвавлення сьогодні існуючих релігій, а народження чогось зовсім нового, ще не бувало, радше схожого на те полум'я, з якого спалахнуло їх сьогодні слабо тліюче вугілля.

Майбутня синтеза напевно використає і Будду, і Ляо Тсе, і біблію, Майстра Екгардта і багато інших з духової спадщини людського роду, але вона його перетворить в якісь нові, нам ще не відомі форми, про які сьогодні ми можемо тільки здогадуватися. Це буде щось наближене до психіки нашої доби, що, крім духових вершин, включить у себе також вершини творчі й пізнання, не лише святих, але й поетів та вчених. Тільки треба буде відсіяти зерно від половини.

Серед існуючих сьогодні духових вартостей ми, наприклад, уже бачимо, що самовдосконалення це передусім могутнє захоплення ідеалом. Нехай кожна дана людина залишиться чим вона була: мистцем, моряком, біологом чи рільником. Важливе, щоб, залишаючись сама собою, вона захопилася самовдосконаленням. Тоді рільник буде вирощувати кращі плоди, поет писати кращі вірші, а лікар — старити кращу діагнозу. Якщо городник, садячи капусту, думатиме не про капусту, а про любов до ближнього чи про клясову боротьбу, то капуста виросте погана. Те ж саме неминує буде з поетом або з дослідником природи за мікроскопом. Коли поет пише вірші, для нього не повинно існувати нічого більше на світі, крім віршів, а для біо-

лога, дослідника бактерій за мікроскопом, дослідження повинне бути метою життя. Інакше нічого не вийде. Але при цьому основою їх життя має бути духовна досконалість. Тоді, що людина не робила б, воно буде вдаватися їй краще, а не гірше. Часто, життєве або технічне завдання, яке стоїть перед людиною, здійснюється ліпше духовним зусиллям у напрямі добра, аніж упертим биттям в одне й те ж місце.

Замість того, щоб творчість обмежувати морально, треба її збагатити святістю. Тільки на шляху такої синтези людство зможе подолати сьгоднішні лиха й небезпеки, які його опановують. Чим більше буде людей, уже тепер, сьгодні, які прагнутьимуть до збагачення чи помноження своїх творчих сил скріпленням та очищенням свого духа, тим більше безболісно пройде майбутня революція. Марксизм — патологічний наріст, що створився в порожнечі, яку залишило відмирання старих релігій. Якби йому судилося розростися й заглушити наростання майбутньої синтези, ми опинилися б у становищі зруйнованого варварами античного світу. Мусіло пройти ціле тисячоліття (між III і XII століттями), поки людство обтрусилось від удару й оновило перерваний наїздом варварів шлях уперед.

Але ця катастрофа античного світу теж не була неминучою. Ні Китай, ні Індія, ні ацтеки чи іслам її не знали. Нехай пам'ять про неї послужить для нас пересторогою і спонукою добиватися не зруйнування, а творчої синтези, яка відкриє перед нами такі горизонти, які нам і не снилося. Успіх цього світового завдання залежить від кожного з нас.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріялів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

**МИХАЙЛО НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО: НОТАТКИ
ПРО СУЧАСНЕ МИСТЕЦТВО**

Течії в ділянці мистецтва творяться, розвиваються й існують у прямому зв'язку з поняттями, ідеями й віруваннями своєї доби, перебувають у відповідності з загальним укладом життя. Існувати всупереч ідеям свого часу мистецтво не може і завжди крокує в ногу з своєю добою. Процес зміни епох відбувається повільно. Одна епоха ніби непомітно випливає з іншої. Цей процес мало помітний для сучасника. Тільки на відстані часу епохи відокремлюються і визначають своє місце в історії.

Відповідно до цього уповільнений і процес зміни напрямів у мистецтві. Жоден напрям не відмирає відразу, ніяка нова течія не встановлюється відразу. Нові ідеї просякають у життя повільно і тільки поступово здобувають прихильників та прокладають собі дорогу.

Тому, коли мистецтво вступає в нову добу, наявні завжди двоє угруповань — консервативне, що триває з минулого, і авангардне, що прагне в майбутнє. Часто в творах мистця, коли йому судилося довге життя, відбиваються два напрями — старий, на відході, і новий, що народжується. Зіткнення двох стилів можна особливо часто спостерігати у творах архітектури, які будовано протягом довгого часу.

У процесі історії мистецтва можна встановити явище такого порядку: мистецтво не реалістичне, умовне, стилізоване зображення оточення чи вигаданого світу замінюється мистецтвом реалістичним. З бігом часу мистецтво знову повертається до абстрактного, умовного відтворення, а потім відбувається поворот до реалістичного.

Ці зміни напрямів у мистецтві відповідають завжди змінам епох і глибоким перетворенням, що відбуваються в історичному розвитку народів.

Так, умовне зображення в мистецтві стародавніх народів, головним чином Асирії й Єгипту поступається місцем розвитку реалістичного мистецтва стародавньої Греції й Риму. Але ще до початку християнської ери це мистецтво починає хилитися до занепаду. Візантійська доба відкине ці неперевершені зразки культури, як не відповідні духовим вимогам часу, і створить своє, умовне, не реалістичне мистецтво. Це мистецтво існувало понад тисячу років, поширилося на Захід, задовго до падіння Візантії перейшло у слов'янські країни і тепер ще не зникло остаточно, підтримуване церковною традицією.

Середні віки творять готичні собори з їх скульптурою, з їх спра-

муванням у світ абстрактних ідей. Вони належать до найвизначніших творів, будь-коли виконаних людськими руками.

Але знову починається поворот до реалізму. Через мистців 14 віку, через Джотто мистецтво входить у добу Ренесансу. Те, що збереглося з античної скульптури, появляється на світ, посідає знову почесне місце і править за зразок. Релігійні персонажі вилюдноються і втрачають свій божественний і суворий характер.

Цей поворот, як завжди, стоїть у зв'язку з новим світосприйманням, яке звичайно називають раціоналізмом.

У 16 й 17 вв. реалістичне мистецтво досягає розквіту і висуває довгий ряд великих майстрів.

Але вже в 19 в. починають виявлятися ознаки ослаблення. Спадщина минулих віків велика й багата, і сприяє прагненню жити на рахунок минулого. Виникає академічний напрям, базований на рутині, на дотриманні запозичених правил, ворожий до будь-чого нового, застиглий в установлених формах. З'являються ще окремі великі майстри, творяться угруповання, що намагаються влити нові сили в ослаблений реалізм. Імпресіонізм — останній злет реалістичного мистецтва. Ця течія стояла на переломі. Починалася нова доба. Останні п'ятдесят років дають можливість зробити деякі висновки. Усе свідчить про те, що реалістичне мистецтво дійшло до стану занепаду. Сучасне мистецтво знову вступає в світ абстрактних ідей. Усе вказує на те, що наша доба буде гостро відмінна від попередньої. Відповідно до цього її мистецтво буде різко відрізнятися від мистецтва попередніх епох.

*

П'яцца Нова в Римі лежить дещо обабіч великих вулиць. Низькі доми просторої архітектури оточують площу овальної форми. У цій простій оправі три фонтани з білого мармуру набирають особливого значення. У зимові місяці площа безлюдна. Паркування, очевидно, заборонене. Це не стародавній, а старий Рим. Тут час зупинився за межами площі, лише вода, що лється з фонтанів ось уже кілька століть, нагадує про його безперервний плін. У того, хто присяде на одну з мармурових лавок, думки набирають спокійного плину, і його поступово, мимоволі опановує настрої минулого.

Багато поколінь людей мистецтва різних країн побувало тут і бачило цю площу такою ж самою. Багато з них перейшло тут, ще заки площа оформилася й набрала теперішнього вигляду. Вони жили ще на диску, оточеному морем, але міцно покладеному. Поволі підносилися над диском сонце й місяць, щоб освітлювати й гріти землю. Поняття гори й низу було незаперечне, а не відносне, простір — обмежений, а швидкість визначалася бігом коня. Їх світ виник після потопу й існував всього лише кілька тисячоліть. Вони навіть не при-

пускали існування доісторичних епох *) і не знали нічого про існування невидимих для неозброєного ока світів, не заглядали ні в мікроскоп, ні в морські глибини, і коли їх думки спрямовувалися до небесних світил, вони обмежувалися спостереженнями. Мітологічні персонажі ще не втратили тоді своєї життєвості, а персонажі з Біблії й Євангелії хвилювали і були об'єктом роздумування й віри. Епізоди з св. Письма служили невичерпним джерелом для сюжетів. Вони здавалися настільки значними, що до них можна було повертатися безліч разів. Ті люди вірили в своїх героїв і вважали незаперечно важливим залишити для нащадків їх якнайточніші зображення, як і зображення їх подвигів чи епізодів з їх життя.

Їх голови не були заклопотані ні тривожними газетними повідомленнями, ні фрагментами всіляких наукових відомостей, ще не забутих або щойно вичитаних, ні порожніми повідомленнями, почутих з радіо. Фотографія, кіно, телевізія не заважали їх безпосередньому сприйманню оком.

Вони жили в оточенні предметів, які мали стиль. Кожен предмет, хай буде й замок на дверях, мав на собі відбитку мистецтва. Вони рідко подорожували і в переважній більшості проживали життя в тому самому місті. Світ їх не був широкий, думки не розпливалися, а зосереджувалися на тому, що їх оточувало. Це сприяло концентрації розуму і духових сил — умови абсолютно конечні для творчості. На всі складні питання релігія давала свою чітку відповідь.

Тому на мистецтві минулих віків лежить печать ясності й зрівноваженості, навіть у сюжетах неспокійних, драматичних. Навіть на групі Лаокоона. Немає нервозності й нерівності в техніці. Звичайно, старі майстри мали свої сумніви й вагання, але вони не відбивалися на їх творах. Тому й у глядача ці твори не викликали відчуття неспокою. Неспокій, тривога виявляються в мистецтві пізніше. Гоголь звичайно добре знав П'яцца Навона і не один раз бачив, як ллється вода з водограю Берніні. З ним (а через нього і з Достоевським) входить у літературу первень тривоги, суперечність і складність людської психіки та життєвих ситуацій. Уся література піде цим шляхом відриву від клясичної лінії.

Побував на П'яцца Навона і Гойя.

Неспокій і тривога не тільки в моторошному, трудно схопному змісті, але й у самому способі письма, широкому й нерівному, в його чотирьох великих композиціях в музеї Прадо роблять ці композиції цілковито несподіваними для мистця, зформованого у 18 віці. Творені в першій чверті 19 віку, позбавлені будь-якої зовнішньої

*) Хоч і як може це здаватися неймовірним, але такий погляд панував ще в середині минулого століття. Офіційна наука, щоб не підірвати біблійної версії про розвиток світу після потопа, яку вона поділяла, відмовлялася визнавати знайдені знаряддя кам'яного віку за знаряддя, зроблені руками людини, і відмовлялася визнати існування доісторичних епох.

красивості, вони не належатимуть до свого віку, а будуть предтечами неспокою й тривоги живопису нашого часу.

*

На початку нашого віку, у розквіті т. зв. «бель епок», здавалося, ніщо не провіщало приходу нової доби. Правда, Блеріо вже пере-летів Ляманш, появилися подекуди дивної форми автомобілі, але в загальному це не виходило за межі появи нових видів спорту.

Тепер, по шістдесятьох роках, можна твердити, що ознаки зламу доби виявилися перш за все в живописі. Живопис ніби раніше від усіх почув гуркіт грому серед ясного ще неба. Скоро громовицю почувли в усіх ділянках і всі. На початку століття невеликі групи мистців у Парижі й Римі створили напрями, гостро відмінні від реалістичних тенденцій того часу. Ніколи в ділянці мистецтва відрив від минулого не виявився так гостро. Надходила наша доба, гостро відмінна від попередньої, — доба двох світових війн, революцій, соціальних перетворень, наукових відкриттів, технічних винаходів, що містять в собі небувалі можливості й нечувані небезпеки, доба механізації, яка просякнула щоденне життя, змінила й змінює далі весь попередній уклад життя.

Надійшов 1914 рік. Створилося два напрями живопису — кубізм (визначення не точне — геометризм було б точніше) і футуризм. Але футуризм, що виявився головним чином у ділянці теоретичних міркувань, не мав у собі можливостей розвитку і скоро загубився серед нових, що знову виникали, угруповань. Футуризм залишив мало творів, відповідних його теоріям.

Кубізм, навпаки, лишаючися в межах ідей суто пластичного характеру, привабив увагу авангардних групувань у різних країнах і швидко поширився. Очевидно, нова течія відповідала якимось вимогам, якимось ще не усвідомленим настроям нових часів.

Публіка сприймала кубізм як явище, що стосується ділянки курйозів. Але скоро появилися поодинокі критики, які підтримали рух, ще менше було колекціонерів.

Кубізм став вихідним пунктом для всіх авангардних починань нашого часу. Тому варто визначити причини й умови, що викликали його появу.

*

Установилася й поширилася в мистецькій критиці думка, що гурт мистців спостеріг у працях Сезанна їх конструктивну побудову і на цій основі створився кубістичний напрям.

Це занадто спрощений і поверховий погляд. Елементів конструктивної геометричної побудови ще більше, ніж у Сезанна, можна знайти в Паоліо Учелльо (14 вік, Лювр, Уффіці). Їх можна знайти й у

Зурбарана (17 вік). Зразки геометричної побудови розкидані в декоративному мистецтві стародавніх і пізніших часів. Однак кубістичний рух не творився — для цього не було ніякого ґрунту. Звичайно, переємність завжди існувала в мистецтві. Кубізм стоїть занадто близько коло імпресіоністів і Сезанна, щоб цього не помітити. Футуризм і кубізм виникли на основі шумування, яке відбувалося в умах мистців авангардних тенденцій, на основі зміни погляду на мистецтво, на відчутті наближення нової доби і прагнення відірватися від доби, що відходила. У своїх закликах футуристи вказують на початок нових часів. Таке ж шумування відбувалося і в літературі (символізм), і в театрі — прагнення повернутися до чистої театральності, відмова від побутової й психологічної драми з їх застиглими зразками. Але ні в літературі, ні в театрі відрив від минулого не виявився так гостро.

У добу академізму кожне мистецтво, що стояло поза академічними правилами, вважалося не гідним уваги, його просто не помічали. Але вже імпресіонізм різко розриває з академічним напрямом. Постає інтерес до всього, що відрізняється від академізму. У кінці минулого віку по Європі прокотилася хвиля моди на японські гравюри, віяла, всякі дрібнички. Це знайшло відображення на деяких працях імпресіоністів. Виникло зацікавлення іконами, які вважалися раніше тільки знаряддям культу. Появилися перші видання з питань іконопису. Це теж знайшло своє відображення в живописі. Виявився інтерес до скульптури стародавніх і примітивних народів. Увагу мистців притягнула конструктивна властивість цих зображень. Вони зацікавилися народними кустарними виробами з їх декоративністю. Навіть вуличні вивіски, невправні картини мистців-аматорів, дитячі малюнки, все, що містить у собі якість безпосередності, що відірване від зненавидженого тепер академізму, викликало увагу, схвалення і дало поштовх для шукання нових форм зображення.

Поширений у той час стиль, який при його появі слушно називали «декадентським» (тепер кажуть — «900-ий рік» або «бель епок»), своїм несмаком викликав у передових мистців прагнення повернутися до спрощених, позбавлених дешевої приємності форм, до конструктивної побудови твору.

Авангардні течії початку віку створилися на ґрунті цих настроїв. Картини перестали бути зображенням реального світу, навіть і перетвореного. Предмети й постаті тепер стають лише приводом, вихідним пунктом для побудови картини засобом рівноваги кольорових плянів і ліній. Їх форма й колір мінялися в залежності від вимог композиції. Живопис зосереджується виключно на пластичності.

Почавши з побудови натюрморту і фігури, кубізм скоро дав ряд робіт цілковито позбавлених предметності і цим відкрив дорогу для абстрактного живопису.

Але характеристика навіть тільки найголовніших напрямів сучас-

ного живопису — мюнхенська група, експресіонізм, сюрреалізм (з його намаганням зберегти зміст у картині), огляд течій абстрактного живопису, а тим самим і визначення ролі, яку відігравали в цих напрямках окремі, найвидатніші мистці, — відвела б ці нотатки далеко вбік від їх призначення: встановити в загальних рисах відповідність і зв'язок сучасного мистецтва з глибокими змінами, що відбуваються в загальному укладі життя і в психіці людини в нашу таку відмінну від інших добу.

*

Мистець-реаліст завжди був у згоді з своєю добою. Мінявся стиль архітектури, устаткування, одні костюми замінялися іншими — мистець ішов за цими змінами. У картинах і гравюрах відбивається життя минулих віків. Але сучасний мистець-реаліст відмовляється слідувати за своїм віком: мабуть, наш механізований світ, все, що стосується сучасної техніки, тобто те, що найхарактеристичніше для нашого часу, не викликає його зацікавлення чи потягу до відображення.

За всіх часів кінь був другом і маляра й скульптора. Кінь з вершиком, кінь у бою, кінь у запряжці — чи то в простому возі, чи в пишному екіпажі. Тепер кінь (крім спортового) зник. Автомобіль, не лише сам собою, не викликає зацікавлення до його зображення, але ще й спотворне вигляд міських вулиць, перетворених на гаражі, позбавлених будь-якої принададності. Цей процес спотворення пейзажу від захаращення автами поширюється й за місто. Але мистець уникає відтворювати й усі інші механічні засоби пересування — метро, автобуси, літаки, які тим не менше посідають велике місце в нашому щоденному житті. Вітрильники були улюбленою темою мистця усіх віків. Вони майже зникли, а наші механізовані морські фльотилії не викликають зацікавлення і не можуть бути зображені.

Устаткування й удекорування кімнат, предмети щоденного вжитку минулих віків були роблені руками ремісника, мали в собі відбитку його особистого смаку. Існували корпорації ремісників, які виготовляли речі не лише доброї якості, але й високомистецькі, у всіх ділянках: килими, тканини, порцеляна, вироби з металу, коване залізо, вироби з дерева. Все це тоді мало свій стиль. Наше теперішнє устаткування, предмети щоденного вжитку, кухонний посуд втратили будь-яку принададність. Машинове виробництво турбується тільки технічними, утилітарними й комерційними властивостями виробів. Стиль нашого часу визначається не волею і смаком мистця-ремісника, як раніше, а технічними вимогами машини. Усе, що переходить через машину, знеособлюється. Машина на все кладе відбитку мертвотності й одноманітності. Наші електричні й газові печі, холодильники, пральні й машини, радіо- й телеапарати, як і все, що стосується електричного освітлення, справедливо не викликає в мистця-реаліста ніякого

зацікавлення до зображення і відбиває охоту до інтересу й натюр-морта.

Наша архітектура, заклопотана розв'язкою технічних проблем, відкинула декоративні елементи, втрачає почуття пропорцій: що становить основу архітектури? Архітект перестає бути мистцем, перетворюючися на інженера. Стисло кажучи, наша архітектура зникає як мистецтво. Окремі винятки, окремі спроби не міняють становища в цілому: архітектура творить вулиці, позбавлені принади для їх відтворення. А за містом ці багатопверхові скриньки руйнують пейзаж. Наше технічне й механізоване будівництво відірване від естетики.

У зв'язку з зміною укладу життя й світосприймання відмирають сюжети, якими колись живопис користувався. Мало хто повертається до релігійних сюжетів. Батальний живопис зник цілковито. Війна втратила характер поединку двох противників обличчя до обличчя. Сучасна технічна, руйнівницька війна втратила колишню принаду романтики. На дві світові війни живопис не відгукнувся зовсім. До того ж сцени битв у фільмах цілковито заміняють глядачеві батальні картини; як й історичні сюжети.

Усе, що стосувалося музики, — оркестра, виконавці, нарешті, просто музичний інструмент, завжди знаходило відбиток у живописі. Тепер вони відходять на задній плян перед механічними музичними апаратами.

Те саме й з театром. І зала для глядачів, і сцена, і куліси багато разів служили сюжетом. Усе це втратило свою попередню значимість, відтиснене кінематографом. Але кіна живопис не помітив зовсім. Механізація сільської праці підірвала зацікавлення цього роду сюжетами. Пляжі являють собою тепер просто велике скупчення людей. Вони позбавлені свого настрою, спокою, відпочинку й усамотнення.

Сучасний реалістичний живопис не відбиває нашої дійсності, він її уникає. Мистець, малюючи площу міста, переповнену автомобілями, не помічає їх, і площа виходить такою, як вона була в давні часи. Звичайно, мистець може відкинути все, не сприйнятне для живопису, те, що нам пропонує техніка, але він починає відчувати себе відірваним від сучасності. Реалістичне мистецтво нашого часу дивиться назад, у минуле. Даремно майбутній історик буде шукати в сучасному реалістичному живописі того, що відображає нашу добу. Він не знайде майже нічого. Документальний бік зображення відійшов тепер до фотографії.

*

Фотографія і нові вдосконалені засоби репродукції в друку великою мірою вплинули на образотворче мистецтво і змінили погляд мистця й глядача на оточення. Сучасна людина живе серед незчисленної кількості фотографічних відбиток у газетах, книгах, на ву-

личних афішах. Кіно, телевізія відтворюють все, що відбувається в нашому світі, в рухові. Подія, що сталася в далекій країні, передається на другий кінець світу і за кілька годин поширюється у величезній кількості відбиток. Ми безмежно далекі від того недавнього часу, коли про якусь заморську тварину можна було дізнатися з рідкісних гравюр чи літографій. Фотографія повнотою задовляє зацікавлення сучасної людини тим, що діється в світі.

Наша друкарська техніка убила багато галузей графічного мистецтва: літографія майже зникла, гравюри із зображеннями визначних будов, площ, вулиць зникли. витиснені поштовими картками; мальовані реклямні афіші зникають, їх витісняють побільшені фотографії чи фотомонтажі.

Але найбільше вплив фотографії відбився на портреті. Портретний живопис, що посідав першорядне місце, іде по шляху заникання. До того ж сучасний одяг не приваблює мистця малювати портрет на весь зріст. Костюми минулих часів були напрочуд різноманітні. Кожна країна, провінція, кожна верства населення, кожна професія мали свої одяги; сільські одяги відрізнялися від міських. Декоративність одягів приваблювала мистця малювати їх. Бганки одяжі давали і скульпторам античної доби й скульпторам пізніших часів величезний матеріал для опрацювання. Можна поставити питання: що являла б собою антична скульптура, якби скульптори того часу мали перед собою людей, одягнених у наші костюми? Але й сучасний скульптор відмовляється їх відтворювати, хібащо з конечности на офіційних пам'ятниках. Наш костюм позбавлений декоративности, бганок, він тісно облягає тіло і в усьому світі уодноманітнюється.

Фотографія великою мірою змінила погляд мистця на його навколишній світ. Усе, що може передати фотографія — точність зображення, багатство деталей, втратило своє значення. Мистець переходить до намагання показати те, що не приступне фотографії, уникає будь-якої з нею подібности і, йдучи цим шляхом, усе більше й більше відходить від натури.

У наш механізований вік, відірваний від естетики, живопис починає відриватися від дійсности і, раз одірвавшись, продовжує свій шлях у шуканнях нових можливостей, завойовуючи собі усамостійнене, не залежне від натури становище.

*

За останні шістдесят років авангардні течії в живописі і в скульптурі широко розрослися й посіли поважне місце. Вони мають свої галерії, журнали, свою критику, свої музеї у великих містах різних країн, своїх колекціонерів, нарешті, свої цінувальників серед широкої публіки. Але головне — вони не втратили свого динамізму і продовжують розвиватися, не застигаючи в установлених формах. Цього не можна сказати про реалістичний живопис нашого часу.

Коли порівняти наше шістдесят'ятьліття з відповідним відтинком часу 19 віку (не кажучи вже про добу розквіту реалізму в 18 віці), стане ясным, що реалістичне мистецтво нашого часу увійшло в смугу занепаду. У цьому відтинку часу 19 віку ми знаходимо ще Гойю, рух романтиків з Делякруа на чолі, натуралізм Курбе, Тернера, велика спадщина якого містить в собі все потрібне для появи імпресіонізму. Не кажучи вже про багатьох інших мистців цього часу.

Наше реалістичне мистецтво за останні шістдесят п'ять років не створило нічого подібного. З'являлися ще окремі мистці, які намагалися вийти з меж постімпресіонізму, але кожний ішов своєю дорогою. Вони не могли знайти нову лінію, створити новий рух реалізму й лишалися одинаками. Появлялися й мистці, які, не пориваючи з фігуративністю, далеко відходять від реалізму. Але й тут не постав ніякий спільний рух.

Зниження рівня реалістичного мистецтва можна спостерігати у широких масштабах в країнах Радянського Союзу, у мистецтві т. зв. соціалістичного реалізму. На світовій виставці декоративного мистецтва в Парижі 1925 року в радянському відділі були представлені конструкції, побудовані на принципах кубізму, графіка, в якій виявлялися тенденції, далеко відмінні від попередніх тенденцій «Мира искусства», ескізи й макети театральних декорацій. Декораційні конструкції стояли далеко попереду того, що робилося в цей час в інших країнах, і привертало особливу увагу.

З того часу становище гостро змінилося. Нормальний, вільний хід розвитку мистецтва був зупинений. Був витягнений з забуття й покладений в основу погляд, поширений у другій половині минулого віку в колах нігілістів і їх прибічників: тільки те мистецтво виправдане, яке приносить користь; іншими словами, служить зброєю пропаганди й поширення ідей, які вважаються в даний час корисними, або ганять усе, що вважається шкідливим.

Свого часу ця обмежена теорія знайшла своє невіддале відображення і в т. зв. «поезії гражданской скорби», і в анекдотичних сюжетах ранніх передвижників. Тепер ця теорія, як обов'язкова, накинена мистцям, позбавленим можливості працювати в умовах незалежності. Мистець зобов'язаний тепер відображати патос будівництва, культ праці, вождів, героїв праці.

Очевидно, що в усі часи і в усіх народів людина завжди намагалася уділювати умови свого існування, праця існувала за всіх часів. І часто мистець, коли мав до цього нахил, відтворював сцени праці. Але ідеї соціального порядку не можуть бути покладені, як обов'язкові, в основу мистецтва. Мистецтву потрібні ідеї більш захоплюючі, свої власні, які вільно постають у свідомості людей, що посвятили себе мистецтву.

Сучасний реалістичний живопис повинен ставити собі й розв'язувати завдання специфічно мистецького порядку: стосовні компози-

ції, форми, кольору, нових технічних засобів. Він повинен знайти й установити відмінний від попереднього погляд на світ, відкрити в природі ще не спізнані її властивості, як це було кожного разу при зміні реалістичних напрямків і як це зробили останній раз імпресіоністи. Показати в природі те, що кожен може побачити, але ще не бачить. Тільки так реалістичний живопис може знову здобути втрачену життєздатність. Нові сюжети мають розкриватися в нових способах вислову, які були б відповідні поглядів сучасної людини, могли бути підпорядковані задумам мистецького характеру. Але шукання, досліді (що становить характеристичну особливість живопису нашого часу) зовсім чужі мистцям Радянського Союзу. Вони йдуть по лінії, уже давно відкиненій: анекдотичної ілюстративності, запозичаючи всі прийоми у мистців минулих поколінь.

Живопис мистців Радянського Союзу позбавлений захоплення, злету, він лише викликає спогади про живопис передвижників початку століття. А що мистецтво не витримує повторень, то й досягнути рівня живопису батьків і дідів, не те щоб уже перевищити його, такий живопис не може і неминуче йде по шляху занепаду.*)

*

Абстрактне мислення ніколи не було чуже мистецтву. Музика, архітектура суттю своєю абстрактні. У декоративному мистецтві, і в скульптурі, і в живописі абстрактні форми виявляються за всіх часів, у всіх народів: у декоративному скульптурному орнаменті, у ювелірних виробках, у килимах, тканинах. Усе мавританське мистецтво абстрактне. І не могло бути інакше, бо натура пропонує абстрактні форми на кожному кроці: розкидані по столу сірники, пожмаканий лист паперу, матерії, заламування проміння в скляній посудині і т. д. Тим більше поза кімнатою природа дає безмежну різноманітність абстрактних форм: стовпи в плямах і тріщинах, укриті цвіллю, каміння, кора дерев. Байдуже перебігає по них неухвальный погляд, але іноді вони зупиняють увагу мистця і викликають у нього бажання зорієнтуватися в цьому безмежно різноманітному світі форм, ліній, плянів, схопити таємниці його будови і, нарешті, убрати його в систему, перетворити відповідно до законів мистецького порядку.

Ще недавно око людини бачило тільки зовнішню оболонку природи. Але наше коло зору розширилося. Завдяки науковим досягненням око сучасної людини проникає і в глибину — воно бачить невідомі світи, відкриті мікроскопом, бачить морські глибини і навіть починає досягати й інших планет. Природничі, археологічні музеї, багаточисельні ілюстровані видання показують безмежну різноманіт-

*) Є дані, що в країнах Радянського Союзу у живописі, як і в літературі, є течії, які виходять за межі офіційщини, але вони не можуть себе належно виявити.

ність не досліджених досі форм і предметів. Думка мистця виходить на інші напрями. Відповідно духові нашої доби мистець теж ступає на шлях відкриття та винаходів у своїй пластичній ділянці і починає творити форми, не існуючі і не бачені. Витягнені з небуття, створені на полотні чи в камені, дереві, залізі, ці форми починають існувати, робляться реальністю.

Вони позбавлені зовнішньої краси, гармонійності, прикрашеного сентименталізму — того, що зворушувало людей минулих поколінь і що тепер лише викликає спогади про віджиле.

Інтерес цих нових форм криється в їх несподіваності, в дотепності й образності, з якими вони побудовані, в прийомах і способах, застосованих для виявлення загального задуму.

Але незалежно від себе самого мистець вкладає в свій твір ним самим мало усвідомлені індивідуальні особливості, свої підсвідомі настрої. Вони неминуче відбиваються в його творі. Коли його внутрішній світ порожній, таким самим беззмістовним буде і його твір.

Глядач запрошений увійти в ці невиразні ділянки, усвідомити наміри мистця і, коли він знайде в собі відгук, ніби пережити думки й відчуття, які опанували мистця.

Тут все складне й невловне. Ми далекі від ясності й простоти класичної доби. Менш значна віддаль, яка відокремлює нас від візантійського мистецтва. Мистецтво нашого часу, як і абстраговане мистецтво візантійське, відкидає анатомію в будові людського тіла, перспективу — лінійну й повітряну, реалістичну віддачу світло-тіні, будь-яку імітацію натури.

Відчуття незрозумілості, відірваності від нашого світу викликає візантійська мозаїка у баптистерії Флорентійського собору (як і багато інших мозаїк і багатьох ікон). Сюжет настільки підпорядкований уяві, розгортається так ускладнено в багаточисельних, ледве розрізнованих персонажах, так що його взагалі важко схопити. Глядач вбирає в себе суму відчужень від невловних, неземних кольорів, між якими подеколи пробивається позолота, і входить в уявний, нетутешній світ чудес, де все важко схопити. Сюжет розчиняється в загальному мистецькому, абстрагованому задумі.

Навіть математика (в альгебрі) оперує величинами абстрагованими і від'ємними, тобто уявними числами. А при тому доходить до точних висновків.

Тим більше в ділянці естетичній, щоб довести правильність побудови, немає потреби конечно вдаватися до фігур і предметів, реально існуючих. Вони можуть бути заступлені формами не існуючими. Не затемнена реальністю, тим яскравіше виступить правильність чи помилковість формули естетичного порядку.

*

Коли за минулі шістдесят літ живопис і скульптура набрали гостро відмінного напрямку супроти попереднього віку, то так само ж докорінно змінилися й зовнішні умови, в яких вони тепер перебувають.

Вузьке ще недавно коло мистців, критиків, колекціонерів і торговців картинами тепер надзвичайно поширилося. На початку віку в Парижі було три великих сальони, які щорічно влаштовували виставки. Тепер число сальонів зросло до двадцятьох. Надзвичайно збільшилося число галерій. Збільшилося відповідно й число тих, що виставляють. Багато з них не відбувають потрібної для мистця довготривалої підготовки й формування. Випадково й легко приставши до мистецтва з розрахунком на швидкий успіх чи для розваги, вони так само швидко й легко відпадають. Але на зміну їм приходять інші. Колекціонер колишнього типу, який укладав свою колекцію, керуючися виключно своїм особистим смаком, цінував її і не думав з нею розлучатися, — зникає. Казкове підвищення цін, якого зазнали картини часів імпресіонізму, фовізму, кубізму, як і деяких інших мистців пізнього часу, принадило до купівлі картин осіб, для яких картина становить не більше, як засіб вкладати капітал і предмет, який може зрости в ціні й забезпечити прибуток.

При такому підході мистецька вартість картин сама собою втрачає своє вирішальне значення, головним є — чи картина підпадає під категорію, яка на ринку вже здобула високу ціну. Надзвичайно розширене коло торговців картинами відає цими справами. Вони визначають моду, організують попит, створюють репутацію. Вони широко користуються зброєю нашого часу — рекламою. Новий покупець, відмінний від колишнього колекціонера — знавця й цінувальника, неспроможний зорієнтуватися у різноманітності тенденцій і в мистецьких якостях картин, зважає тільки на рекламу. Можна сказати, що ціна картини прямо пропорційна сумі, витраченій на її рекламу. Таке становище вже встановилося і в ділянці кінематографії і в ділянці механічної музики, в яких ділянках продуценти фільмів і платівок легко й швидко створюють знаменитостей, яким захоплюється загипнотизована рекламою широка публіка. Цих знаменитостей швидко забувають, і вони зникають з такою ж легкістю, як і появляються. На зміну їм приходять інші. Не лише ті, що випадково пристають до мистецтва, але іноді й справжні мистці не гребують усякими публічними скандальними вихватками, у певності, що кожний їх кльовнівський вибрик буде підхоплений газетами й кіном, які намагаються дати своїм читачам і глядачам цікаве читиво і видовище. Тут кожний намагається здобути для себе користь. Не можна сказати, щоб критика намагалася вияснити й прочистити стан речей, який іноді набирає потворних форм.

У минулому віці, в добу панування академічного напрямку, кожна новина, кожне відхилення від усталених правил і прийомів вважалася ознакою невміння й незнання мистецького ремесла. Навіть таких мистців, як Курбе, Мане, Сезанн, не допускали в офіційні салони. У наші дні становище змінилося в діаметрально протилежному напрямі. Усе, що відрізняє картину від інших, підвищує її якість. В основу оцінки покладена індивідуальність — *personnalité* мистця. Цим поняттям зловживають, що призводить до таких самих потворностей, як нетерпимість доби академізму.

Молодий мистець минулого часу і не мріяв про індивідуальність. Він став мистцем не раніше, ніж засвоїв усе, що міг передати йому учитель (*maître*). У процесі тривалої самостійної роботи починала виявлятися (якщо вона в нього була) його індивідуальність — його власні, відмінні від інших риси. Індивідуальність ставала ніби завершенням всієї його творчості.

У наші дні багато молодих мистців, часто зовсім позбавлених знань ремесла й мистецького чуття, йдучи єдино за духом моди, відразу починають з утвердження своєї «індивідуальності». Це неминуче приводить їх до створення надуманих, фальшивих речей, до різного роду трюків, у яких тільки й виявляється єдине прагнення щось вигукнути, щоб звернути на себе увагу. Коли цього роду твори й не подібні на інші, то вони не мають нічого спільного й з творами мистецтва.*)

Однак й подібні твори знаходять свої галерії й своїх цінувальників, снобів, які найбільше бояться виглядати відсталими, і тому готові вітати все, що «*très personnel*». Не варто було б і згадувати про подібні явища, бо вони стоять поза мистецтвом. Але іноді вони сусідують з речами, вартими уваги, знижують рівень виставки, збивають з пантелику малодосвідченого глядача і спотворюють загальний характер авангардних течій.

Усе це відкине час, як це й буває завжди. Час зробить свій вибір, а історія мистецтва буде судити нашу добу по тому, що залишиться ліпше. Усе фальшиве, наносне ляже в темних кутках продавців драгтя, поки зникне остаточно.

*

Прогресу в мистецтві немає, є тільки еволюція. Рух мистецтва виявляється не висхідною лінією, а хвилястою. Є точки піднесення, є точки й спадання.

*) До великого полотна, заляпаного за кілька хвилин, як вийде, фарбами, примочована маленька клітка. Клітка, у якій сидить канарка, прикрита ганчіркою — захист від електричного світла. Канарка мусить сидіти в клітці місяць, поки триває виставка. Це лише один з багатьох прикладів.

Можливо, що історія мистецтва поставить авангардні течії нашого часу на точку спаду, визнавши в ньому порівняно з минулим занепад ремесла, викликаний їх багатосторонністю, розгалуженням шукань у різних напрямках. Але історія змушена буде визнати (минулі шістдесят років уже дають нам право це твердити), що це мистецтво, з усіма його коливаннями й поривами, найбільше відбило нашу неспокоїну, тривожну добу зламу. Воно гостро відрізняється від попередньої, як буде різко відрізнитися й наступна — атомова, електронічна доба.

Можливо, майбутній історик, коли він буде схильний до абстрагованих співставлень, знайде, що це мистецтво, відірвавшись від реальності, ішло по лінії головної й сміливої ідеї свого часу: відриву від нашої земної кулі і проникання в невідомі простори в шуканні нових світів.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЕВГЕН ПИЗЮР: **ЯК ПАДІННЯ ХРУЩОВА НАСВІТЛЮЄ ПОЛІТИЧНУ КРИЗУ КРЕМЛЮ**

Радянським політикам неписаний закон наказував і наказує обмежувати відомості про радянські політичні відносини як тільки можна, щоб радянський громадянин і чужинецький спостерігач лишались у темноті. Цей закон либонь єдиний, якого не порушено в Радянському Союзі. Кремлівська олігархія досить успішно дотрималася його, і навіть ті, кого викинено з неї, не виступили супроти нього. З огляду на таке становище і на велику важливість Радянського Союзу в міжнародних стосунках мусять процвітати припущення про радянську політику. А що в радянській політиці майже все можливе, теоретизувати легко. На жаль, таке теоретизування невдячне тому, що при бракові вірогідних відомостей фантазія занадто часто може переступати всякі межі. Всупереч цим небезпекам на Заході з'явилася гільдія людей, які вибрали собі професію передбачення й пророкування стосовно радянської політики. Їхній інтелектуальний видобуток одержав назву «кремлелогії». Очевидно, етикетку згідливо створено за зразком назви іншої сумнівної науки — астрології. Хоча кремлелоги провадять неймовірну кількість дослідів і переглядають радянські газети, книжки й підручники, наслідки їхньої праці скромні. У порівнянні з їхньою наукою астрологія, можна сказати, — зовсім серйозна наука.

І так трапилося, що в цій статті, всупереч моїм власним почуттям і на здивування самому собі, я наважуюсь увійти в цю темну науку, напевне не маючи кращих перспектив на успіх, ніж інші кремлелоги тому, що я не переглянув стільки джерельних матеріалів.

Почну з того, що в час, коли кремлелоги майже одногосно твердили, що Хрущов найміцніше тримався влади і його становище було найміцніше, саме в той час, у жовтні 1964 року, пишнobarвнього спадкоємця Сталіна відставлено без особливого шуму.

Очевидно, радянських людей ніхто не спитав про їх згоду, і не тому, що всі вони стежили за подивугідним радянським успіхом у космонавтиці. Радянські люди не мають жодного впливу на політику в своїй країні. Це поле — виключна домена кремлівської олігархії. Але пробуючи (ми не знаємо, як успішно) злагоднити шок, спричи-

В основу цієї статті покладена доповідь, виголошена автором в університеті Сент-Люї (США) 18 травня 1965. Цим пояснюється, що події останнього року в СРСР тут не коментовані.

нений безлічі Іванів Івановичів Іванових, нові провідники видали наказ космонавтам покинути кружляння навколо Землі й приземнитися. Так відхід Хрущова від командної позиції в Кремлі майже збігся з виходом космонавтів з ракети. Хоч ще кілька годин перед тим Хрущов обіцяв привітати космонавтів, узурпатори позбавили його не тільки цієї вистави, а й забрали його політичну владу.

На відміну від практики часів Сталіна, коли кінець політичної кар'єри сполучався з фізичним знищенням винного, до Микити Сергійовича Хрущова застосовано методу, яку він сам завів: більш або менш бачуче усунення від політики та примусове членство в клубі ексвождів, яких він сам скинув. Світ скучив за Микитой Сергійовичем, цим хитрим, бурхливим, самовпевненим і гострим на слово грубіяном, який у політиці, очевидно, сам собі всім зобов'язаний.

Вигнання Хрущова, які б не були його наслідки, було шедевром. Звичайно, що зроблено помилки. Чужинецькі комуністичні партії були незадоволені, і офіційне пояснення його відставки їх не переконало (наголошувано його погане здоров'я), але хто не помиляється? Проте сьогодні видніше, що драматичний державний переворот позаминулою жовтня був «домашньою справою» і його виконали найближчі підлеглі колишнього вождя. Жодна нова людина не здобула важливої посади в Кремлі після скинення Хрущова, і тільки двох чи трьох з двадцяти п'яти головних партійців, які служили під Хрущовим, усунуто або знижено в ранзі. Це велике досягнення конспіративного ремесла, бо припущення, що кожний член президії (головного керівного органу Комуністичної партії) раптом і одночасно захотів відставки Хрущова і довідався з подивом і приємністю, що всі його колеги згоджуються з ним, — таке припущення неймовірне. Тож ясне, що деякі члени подумали про вигнання багато раніше, ніж інші, а тоді чекали відповідної нагоди, щоб здобути підтримку. Ясно, такої підтримки не можна було шукати не криючись, бо постала б небезпека, що Хрущов перший скине конспіратора. Небезпеки й ризики такої конспірації були незрівняно менші, ніж за часів Сталіна тому, що Хрущов не стосував суворих заходів розстрілу до своїх політичних противників. Ясне також, що вигнання Хрущова не могло відбутися без згоди (принаймні мовчазної) командного штабу армії та керівників таємної поліції.

Хоч цей останній переворот здійснено вмело і нові вожді перебравли владу без перешкод, раптова відставка Хрущова виявила краще, ніж усі інші події, слабості й небезпеки радянського політичного устрою. Переворот ще раз підтвердив, що радянська система давно вже ввійшла в стадію глибокої кризи.

Яка природа цієї кризи? Відповідь — дуже складна. У випадку радянського режиму ми бачимо довготривалу тоталітарну систему. Одне з явищ кожного тоталітарного ладу — тісне злиття різних елементів політичного, соціального й господарського життя. Труднощі й пораз-

ки в одній ділянці спричиняють негайні перетворення й різні поштовхи в інших ділянках. З одного місця хвороба переходить на весь організм. Недуга вимагає загального лікування, а надії на нього, треба сказати, не великі.

Але цю аналізу не слід тлумачити як прогнозу негайного краху радянської системи. Зовсім ні. Не можна аналізу тлумачити і як передбачення, що радянська система розв'яже свої основні труднощі. З огляду на суму строкатих чинників радянський режим правдоподібно проіснує ще довгий час у стані постійної кризи. Що це за криза? Щоб мати приблизне уявлення про неї, треба зробити коротеньку екскурсію в минуле Радянського Союзу.

До смерті Сталіна історичний процес СРСР характеризував постійний та швидкий зріст сили держави супроти суспільства. Ленінів політичний геній зумів перемогти розвиток Росії в напрямі до репрезентативної системи й демократії. Ленін дав російському політичному розвитку задній хід і переключив його на старі самодержавницькі й деспотичні рейки. Щоправда, цим разом деспотизм здобув нове, підкріплене становище через тоталітарний додаток. Ленін і вузеньке коло його послідовників встановили перший тоталітарний режим у історії людства. Вони накинули його величезній країні. Це був режим, базований на силі однієї партії та на терорі всесильної таємної поліції. Ленінова революція була передусім політична, хоч вона й здійснила велими важливі соціальні зміни.

Використовуючи політичні засоби, створені Леніном, Сталін здійснив головне суспільну революцію. Сталін надав суспільству цілком нового вигляду, пристосувавши його структуру й життя виключно до потреб соціалістичної, тоталітарної держави та непохитного становища диктатора. Комуністична ідеологія сприяла такому типові революції, що його здійснив Ленін. Згодом ця ідеологія зробила перехід від ленінської до сталінської стадії зовсім логічним кроком. Цей факт треба підкреслювати й ніколи не забувати. Засудження Сталінової політики виключно на базі теорем комуністичної ідеології завжди буде неуспішним, і це не випадок, що Хрущов, обвинувачувавши Сталіна, не стосував цього підходу. Правда, багато надмірностей сталінізму можна пояснити маніякальною особою покійного генераліссимуса, проте лишається незаперечний факт, що його основні заходи були виправдані комуністичною доктриною. Марксизм ніколи не може правити за відповідну філософічну базу для морального протесту проти радянського тоталітаризму, і неомарксистські спроби, базовані на гуманітарних елементах у ранньому марксизмі, завжди будуть непереконливі. Тому сталінізм треба вважати не за заперечення комуністичної ідеології чи марксизму, а радше за доведення його до логічних висновків. Проте, не можна забувати другий важливий чинник: таке здійснення марксистських ідей було можливе лише в Російській імперії тому, що вона мала довгу, повсякчасну деспотичну тра-

дицію, а російська державність абсолютно переважала над суспільством. На Заході пристосування марксизму було б відмінне. Там, правдоподібно, комуністична ідеологія не була б доведена до остаточного, нелюдського висновку. Так радянська Росія виявляє всю історію Росії — наслідок сполучення домашніх рис і західнього марксизму. Перший чинник зумовив пристосування другого.

Які ж тоді були наслідки симбіози цих двох чинників? Росія Сталіна наприкінці його кар'єри була сіра, перелякана країна з деформованою ідеологією без справжнього значення. Комуністична доктрина стала офіційним «вірую» і постачала літургічну мову для гнітючої секулярної теократії. З іншого погляду — сталінізм був марксизмом, який силою тримав укупі народне господарство, яке інакше розлетілося б через відсутність добровільної згоди з боку громадянства. Марксистські економічні теореми були потрібні як передумова до чистого політичного сталінізму. Упромисловлення Радянського Союзу можна було досягнути іншими засобами; сталінський деспотизм — не міг. У Сталінових руках доктрина клясової війни перетворилась у magna carta terroris супроти всього населення. У цих умовах відбулися дві події: ті, чия жорстокість не потребувала заохоти, множилися, а ті, хто ще мав у собі залишок лагідності, ступнево почали давати вільну руку насильницьким нахилам своєї натури. Ціла система заперечувала гуманізм. Вона завершилася страхіттям дійсно апокаліптичних вимірів. Систематизовану жорстокість підвищено до стану адміністративної методи, абсолютне лицемірство до стану засобу публічного спілкування.

Але сталінський режим був політично забезпечений. Ніхто не міг дати йому виклику: ані народ, ані військо, ані таємна поліція, ані бюрократія, ані Сталінові соратники. Усе суспільство і кожний індивід зокрема, оточені залізною завісою, поболі почали вважати, що радянська дійсність — єдина можлива форма існування; і коли в світі були й інші можливості, то вони, мабуть, були ще гірші. Тому інтелектуали й літератори не хвилювалися, молодше покоління не виявляло «бітниківського» дивацтва, і ніхто не сумнівався в непомилковості догми та вождя або в доцільності його заходів. А агітпроп барабанив вчення вождя про те, що життя ніколи й ніде не було краще. Ті ж, що несли тягар системи, — колективізований селянин і робітник, прив'язаний до місця праці, — були зведені до стану маси термітів, які турбувалися лише фізичним існуванням, і тому були приречені на пасивність і летаргію. Сталінська система виглядала такою солідною, самовпевненою, незнищеною й вічною, як її творець. Вона могла хвалитися величезним успіхом у прискіпненні упромисловлення Радянського Союзу, у вигранні другої світової війни, будівництві військової сили і в поширенні влади на Східню й Середню Європу.

Але всі ці успіхи куплено за справді високу ціну. І тому сталінський лад почав виявляти поступово свої шкідливі наслідки. Радян-

ське сільське господарство лишилося анемічне й відстале. Сталінова пристрасть до розвитку важкої промисловости спричинила занедбання легкої промисловости. Гострий брак споживчих товарів і житлової площі погано вплинув на ріст населення. Майже повна відсутність вірогідної (або навіть не вірогідної) статистики сильно стримувала діяння модерної економії. Система терору виплекала перелякане й покірне населення, для якого режимники завжди були «вони», ніколи «ми». Настрашені бюрократи боялись виявити ініціативу. Радянське життя було заморожене й летаргічне, що й позбавляло його динамічності й вітальності. Одним словом, сталінська система була логічна з погляду комуністичної ідеології, і тому вона була стійка й міцна.

Проте, вона була й непродуктивна, і то через комуністичну ідеологію. Старшина російських істориків, Ключевський, оцінюючи царювання Петра I, сказав незабутню фразу: «Держава пухла, народ хирів». Це можна сказати й про загальний наслідок Сталінового урядування: держава могутніла, а народ біднів і біднів. І все ж таки жодна держава не може протривати довгий час і лишатися потужною, якщо вона цілковито підрізує вітальні сили суспільства. Сталінський лад безжалісно підрізував їх.

Нове керівництво, що прийшло по Сталінові, добре усвідомлювало той факт, що продовження сталінської політики не було можливе не тільки тому, що вже не стало залізного диктатора, але й тому, що та політика шкодила державі й суспільству. Тому місяці по смерті Сталіна були періодом полегшення напруги вдома і за кордоном. Амнестії, знижки цін і обіцянки більшої кількості споживчих товарів вказували на схильність шукати народної підтримки. Це заспокоєння народу було дуже потрібне, бо Сталін залишив по собі забагато престолонаслідників, і між ними відразу вибухла гостра боротьба за пролетарський трон. Неспокій навколо питання наслідництва ущух аж за чотири роки, коли змагання виграв (усім на диво) Микита Хрущов, який за часів Сталіна навіть не належав до інтимного кола кремлівських можновладців. Чому переміг Хрущов? Багато причин склалися на цей результат і більшість з них ще й досі не ясні. Але можна згадати найважливішу причину: підходом своїм і особою Хрущов був цілком протилежний до покійного вождя. Це дивно, що людина з ненаситним бажанням балакати, подорожувати, грітися на сонці реклами, починати справи, не передбачивши їх вартости та наслідків, і солити серйозні розмови справжнім гумором могла пережити похмуру й злу добу Сталіна. Раз переживши її, Хрущов був єдиний, який міг, через згадані особливості, забезпечити справжню зміну. Так у Радянському Союзі наступила хрущовська доба. Вона протривала сім років і характеризувалася сміливістю й опортунізмом. Понад усе вона була позначена відвагою й бажанням прямувати новими шляхами, іноді без обрахування ризику. Іншими словами, хрущовська влада,

з перспективи останніх кількох місяців, виглядає як ризикований вхід у безладну фантазію.

Незабаром курс подій дійшов до вододілу. Ним була відома, більш публічна, ніж таємна, промова Хрущова на XX з'їзді КП, у якій він сполучив широкий засуд сталінської методи володіння з сенсаційним відкриттям його терористичних злочинів. Що саме надхнуло Хрущова відчинити цю Пандорину скриньку, це все ще дискусійне і довго може бути таким. Відкиненням Сталінових терористичних діл Хрущов фактично дав особисту гарантію, що він їх не повторить. Більше нічого; він не сказав нічого про зміни в політичних установах радянської держави. Та й які могли б бути зміни? Вони ж бо означали б ерозію тоталітарної системи, системи, основаної на політичній монополії партії. Хрущов же намагався підсилити позицію партії, а не ослабити її.

Але Хрущов принаймні дотримав слова. Він лібералізував систему. З психологічного погляду це завдання вимагало багато відваги, що він її, зрештою, й виявив. ЖАХІТТЯ Сталінового керівництва були такі, що кожен менш поганий уряд мусів бути (і дійсно був) великим і бажаним покращенням. Хрущов дав цей бажаний менш поганий уряд. Хоч комуністичні основи лишилися недоторкані, населення відчувало справжнє покращення і було вдячне. Не входячи в подробиці, вистачить сказати, що події хрущовської доби спричинили такі зміни в комуністичному бльоці, що якби їх хтось передбачив за часів Сталіна, то їх назвали б фантастичними. Деякий час ці зміни справді мали благодатний ефект. Ослаблене суспільство, що його постійно жерла держава, почало виявляти ознаки пожвавлення. Народне господарство почало буйно рости, що дозволило (у міру можливостей, очевидно) імпозантну підвишку життєвого рівня. Позбувшись турбот про хліб щоденний, радянські громадяни почали мріяти про ще кращі речі. Хрущов позитивно відгукнувся на ці бажання населення. Радянській людині він виставив комуністичну «державу загального добробуту» як мету. Доба «гуляшного комунізму» мала замінити марксистську есхатологію та її візію бездержавного й безкласового суспільства.

Але виявилось, що Хрущову було неможливо йти вперед до обіцяного загального добробуту приступними йому комуністичними засобами. Пожвавлення радянської економії виявилось ефемерним. Її швидке початкове зростання можна порівняти до раптового росту квітки, яку довго тримали в тіні. Раптом виставлена на сонце, вона починає швидко рости. Але незабаром її ріст стає нормальний. З радянським народним господарством сталося щось прикріше: воно почало занепадати. Лихо спіткнуло радянське сільське господарство й примусило закупити приблизно 12 мільйонів тонн зерна, щоб задоволити мінімальні споживчі потреби. Та проблеми Хрущова й не обмежувались агрикультурою. Офіційна статистика з'ясувала, що ріст промисловости гостро знижувався всупереч одчайдушним спро-

бам утримати й піднести його. Цей спад промислового й агрикультурного видобутку сполучилися, щоб витворити драматичний занепад усього росту в 1962-1963 роках. Ця подія ледве чи піднесла престиж Хрущова. Обіцянки постачати більше харчів, споживчих товарів і житлової площі, збуджували апетит радянського населення, але не задовольняли його.

На ці труднощі Хрущов відповів нашвидкуруч задуманими заходами. Він пустив у хід широку програму поширення хемічної промисловости, щоб тим збільшити видобуток добрива. Він наказав підвищити випуск сільсько-господарських машин, будову іригаційних споруд тощо. Але ці нові заходи вимагали поважного нового капіталу і тому спричинювали величезні економічні переміщення і занедбання попередніх програм. Господарські резерви були перенапружені, і радянське народне господарство потрапило в скруту.

Щоб розв'язати економічні проблеми, Хрущов звернувся до періодичної реорганізації державної адміністрації й партійного апарату. Найважливішою реорганізацією був поділ партії на обласному рівні на дві частини: одну малу — піклуватися промисловістю, а другу — сільським господарством. Ці надзвичайні нововведення проте виявилися некорисними, і труднощі перейшли й до партійного сектора.

Але економічним труднощам дорівнювали (а то й перевершували їх) політичні труднощі. Привид Сталіна, випущений з Пандориної скриньки, не перестав з'являтися в комуністичному світі. Духове шумування захопило інтелектуалів і студентів. Ідеологічна самовпевненість радянської людини, підтримана за часів Сталіна негнучкою політикою та терором, здавалося, розвіялась так, що лишилась одна розпука.

Однаково трудні проблеми (з тієї самої причини) зустріли Хрущова в його взаєминах з комуністичним бльоком. Сателіти відмовилися правити за продовження радянського господарства, а Китай шпурляв на Хрущова найогидніші обвинувачення в тому, що він зрадив марксизм-ленінізм. Розкол між двома великими комуністичними державами, які лише кілька років раніше присягалися на вічну дружбу, хутко ставав незагойним, а з ним і провербіяльна монолітна єдність світового комуністичного руху перетворилася на міт. Захоплення й ініціатива, що Хрущов хотів викликати своїми десталінізаційними заходами і спробою оживити комуністичний лад, були, на диво, відсутні. Натомість запанував настрій непевности й відсутности перспективи.

Коли дивитися на політику Хрущова сьогодні, вона виглядає, як серія зигзагів. Наприклад, його політика на культурному фронті була позначена кількамисячним відпруженням, тоді прикрученням гвинтів, а тоді знову відпруженням. Безперечно, багато з цих змін були накинені йому його співробітниками у кремлівській олігархії. Сила Хрущова ніяк не дорівнювала силі Сталіна. Щоб приборкати опір підлеглих йому, він удався до методи, ніколи перед тим не випробува-

ної в Радянському Союзі. Він наперед оголошував свої головні постанови населенню, а тоді здавав їх на апробацію своїх колег, щоб таким чином поставити їх перед доконаним фактом. Така метода несла в собі велику потенційну небезпеку для радянської системи тому, що населення мало відігравати ролю арбітра в суперечках між диктатором і його клікою. Як же ж тоді з партією? Кремлівська олігархія прийшла до висновку, що це керівництво «безладної фантазії» треба було припинити, щоб радянський лад не зазнав непоправної шкоди. Їй вдалося це зробити. Диктатора, який хворів на майже невротичне бажання подобатися, усунено без помітних труднощів. Можливо, друге уподобання Хрущова — провадити половину свого часу в подорожуванні і тим віддалятися від центру влади — улегшило здійснення цього все ж таки трудного завдання.

Тепер влада перейшла в руки тих, хто розрахував удар. Тому що всі вони були майже рівні і ніхто з них не доходив до рівня князят, які пережили Сталіна, поворот до «колективного проводу» став кінцевим, — принаймні на перший час. Хто ці люди колективного керівництва? Ми знаємо їхні прізвиська: Брежнев, Косигін, Мікоян, Підгорний, Сулов, Шелепін, Полянський та Шелест. Чи ми знаємо про них більше? За винятком Мікояна, який належав до старої гвардії, про інших треба відповісти, що знаємо рідше мало.

Наприклад, новий бос КПРС, Леонід Брежнев, народився на Україні, але він росіянин. Після праці в сільсько-господарській адміністрації за часів колективізаційного терору, він став членом партії в 1931 році та вчився п'ять років у металургійному інституті. У 1938 році став головою обласного комітету в Дніпропетровському. Це значить, що під час «великих чисток», коли Хрущов прочищував партію на Україні, Брежнева висунули вперед. У 1941-45 роках він мав політичний пост у армії і провів більшість часу у військовій раді Хрущова на Сталінградському фронті. У 1950 році його вислано до Молдавської республіки зайняти пост першого секретаря, а в 1952 році він став одним з секретарів ЦК КПРС і кандидатом президії. Він також провів деякий час на цілинних землях у Казахстані. У червні 1957 року його підвищено до повного членства в президії. Відтоді він служить близько верхівки, поступово вибиваючись угору, в міру того, як падали його сеньйори. Від 1960 року він також служить як номінальний голова радянської держави, пост якого пізніше посів Мікоян. Тож бачимо, що Брежнев — це продукт партійного апарату, вистажований у партійній праці. Кремезний, броватий голова КПРС був протеже Хрущова, і його кар'єра аж до жовтня 1964 року — це виключно й цілковито історія залежності від Хрущова. Чи тавро хрущовізму пошкодить йому в майбутньому? Тепер неможливо на це відповісти.

Доходимо до Олексія Косигіна: він народився 1904 року, у 1927 році записався до партії, закінчив Ленінградський текстильний інсти-

тут і мав пост керівника фабрики, але не довго, у 1938 році його призначено на голову міської ради Ленінграду. Відтоді він служив у економічних міністерствах, а також і прем'єр-міністром Російської РСФР. Підвищений до повного членства в політбюрі в 1948 році, але перед смертю Сталіна знижений до ранги кандидата. Повне членство він знову здобув лише в травні 1960 року. Тим часом працював як голова Держплану і заступник прем'єр-міністра СРСР. Він не такий продукт партійного апарату, як Брежнев. Має величезний досвід у адміністративній і економічній діялках.

Друга людина, яка часто згадується тепер, як висхідна зірка в Кремлі, — це Микола Підгорний. Чи доречно, чи ні — лише час покаже. Щоб не нудити його біографічними даними, я тільки згадаю, що він теж продукт українського патрійного апарату і ще один протеже Хрущова, який покинув свого добродійника, як і Брежнев, у вирішальну хвилину.

А Суслов? Ця людина, хоч вона багато років служила в органах справжньої влади, є радше первосвященником партійної правовірності, і тому його досвід — це перш за все досвід пропагандиста й ідеолога. Як такий, він мусить уміти вправно висловлюватися й оформлювати обвинувальні акти. Правдоподібно, його колеги, будучи простими людьми, мають труднощі тоді, коли їм треба подавати пишню оздоблені вироки, тож можна підозрівати, що вони охоче використовують його досить односторонній талант. У цьому, мабуть, і полягає вся сила Сулова.

Але дві інші особи заслуговують на більше уваги, ніж Сулов. Це Дмитро Полянський та Олексій Шелепін. Полянському 47 років, а Шелепіну — 46. Полянського загально вважають за одного з найвидатніших і найпродуктивніших людей у радянській верхівці. Він почав свою кар'єру на Україні. Виявивши себе, він переїхав до центру й там лишився. Шелепіна Сталін вибрав на провідництво комсомолу тоді, коли його попередній провідник загинув тому, що не перетворив організацію на силу, що допомагала б НКВД. Зовсім не випадково у 1958 році його призначено на голову МВД, позиція, яку він знов одержав після жовтневого державного перевороту. Шелепін цілком відданий традиційним методам керівництва через партію й таємну поліцію. Він не походить з апаратів, контрольованих Хрущовим, бо уродженець центральної Росії.

Чи установа «колективного керівництва» сумісна з природою та традицією радянського режиму? Абсолютно ні. Вона не сумісна ані з природою, ані з традицією чи доцільністю радянської системи. За тих п'ять десятиріч, що він існує, радянський режим майже весь час очолював диктатор. Тих кілька років, коли не було одного диктатора, були водночас роками безкоролів'я і роками труднощів для режиму. Багато причин, яких тут не можна згадати, постійно пхають радянський лад до такого стану, коли керує всім один незалежний вождь. Обов'язкова ідеологія, одна партія та народне госпо-

дарство, яке посідає й контролює держава, перетворили Радянський Союз у якусь супердиктатуру. І все ж диктатура без диктатора, — це більш ніж очевидна політична аномалія. Бож усі комуністичні держави — від еретичної Югославії до панортодоксального Китаю — мають своїх диктаторів, яким допомагають олігархічні кліки. Чому Радянський Союз не мав би мати цього сумнівного привілею, не відомо. Якби СРСР, кінець-кінцем, не міг виставити диктатора, це був би ще один доказ, що система переживає кризу. Тепер Брежнев очолює КПРС, а Косигін державний апарат. Політична влада партії так цілковито зв'язана з державним апаратом, що з практичних причин різниця між ними не має значення. Тому поділ сил на верхівці, між Брежневим і Косигіном, як і між партією і державою, зовсім не має інституційної бази. Це радше особистий поділ. Історія вчить, що особисті поділи влади не тривкі. Чи теперішній поділ має бути винятком? З яких причин?

Сама потреба, мабуть, утримає теперішнє колективне керівництво ще довший час. Іще одна зміна верхівки лише збільшила б невизначеність становища і підривала б надії на консолідацію. Поява майбутнього диктатора мусить здійснитися через внутрішню боротьбу та повалення колективного керівництва. Роздумування про час, коли така боротьба почнеться, — даремні. Але сучасне «колективне керівництво» чи, краще сказавши, «кремлівська олігархія», є новиною ще з одної причини. Майже всі члени олігархії колишні підлегли Хрущова. Хрущов почав свою кар'єру на Україні. Бувши там, він особисто розбудував свої кадри протягом кільканадцятьох років. Пізніше він перетягнув багатьох з них до Москви, як своїх довірених. Так українське партійне угруповання здобуло ненормально сильне представництво в теперішньому колективному керівництві. Проте цих людей з України ніяк не можна вважати за представників чогонебудь більшого, ніж однієї денационалізованої фракції в КПРС. Деякі з них росіяни, ніхто з них не є українським патріотом. І все ж такі всі вони виробилися в інших умовах, традиціях і політичній психології. Центр завжди вважав українську партійну організацію за дургорядну, периферійну і не зовсім надійну. Для неукраїнського елемента ті, що з ласки Хрущова попали з України до Кремлю, являють собою незаконно народжених вискочків. Неукраїнці, правдоподібно, об'єдналися б на одній точці: не дати вискочкам з Києва втримати або збільшити свою силу, навпаки — зменшити її. Бож до 1957 року у верховних органах ніколи не було більше одного українця, а іноді й того не було. А тепер їх багато. Навколо цього питання «колективне керівництво» найправдоподібніше почне розколюватися.

Однак нове колективне керівництво досить ясно визначило свій політичний курс за рік при владі. Поворот до сталінізму не відбувся. Навпаки, провідники почали спокійно продовжувати й навіть обережно поширювати лібералізаційну політику Хрущова, не виявляючи проте екстравагантности й звичних спадів у «безладну фан-

тазію». Так, виявлено величезне намагання впоратися з серйозною сільсько-господарською кризою. Колгоспникам дозволено додати трошки землі до присадибних ділянок, їхні податки знижено, а ціни на продукцію підвищено. Новий економічний плян подвоїв капіталовклади в сільському господарстві. У промисловості продовжено експерименти, згідно з пропозиціями економіста Лібермана, щоб відвести споживчий сектор економії від плянної консумції та пристосувати його до контролю самих покупців. Заробіток робітників підвищено цього року на 4,5%, тоді як за Хрущова пересічна щорічна підвишка становила яких 2,4%. У культурній сфері відпруження також продовжено. Головного ідеолога минулих років, Леоніда Ільїчова усунено, а новий ідеолог — Петро Демічев, повідомив радянських письменників і мистців про те, що партія більше не буде втручатися у справи стилю, хоча вона ще придушуватиме несоціалістичний зміст. А радянський журнал «Советское государство и право» опублікував недавно статтю, в якій висловлено побажання, що час прийшов радянським виборцям мати на виборчих списках не одного кандидата, а кількох. Це подивугідне твердження дивніше, ніж обіцянка постачати громадянинові в достатній кількості споживчі товари. Скільки разів обіцяно постачати їх! Поки на виборчому спискові стояло лише одно прізвище, кандидата вибирали з ласки партії і вибори були обманом. У випадку двох або більше кандидатів усі вони будуть роздвоєні між лояльністю до партії і бажанням догодити виборцеві. Громадянин матиме нагоду навчитися, як уживати своєї обмеженої сили виборця; я кажу «обмеженої» тому, що висунення кандидатів надалі лишається у руках партійних людей.

Чи нове керівництво починає фліртувати з демократією? Чи Радянський Союз (хоча повільно й неохоче, але мирно й безболісно) може розвинути в демократичне суспільство й державу? Одна школа західніх советологів, очолювана Ісааком Дойчером, яка має неомарксистський відтінок, уже довгий час твердить, що така трансформація радянського режиму стала неминуча в історичному процесі. Її аргумент такий: сталінізм був викликаний потребою акумулювати капітал і будувати індустріяльне суспільство. З хвилиною, коли упромисловлення було здійснене, соціо-економічна дійсність абсолютно суперечить політичній дійсності. Тому що, згідно з цією школою, остання — це більш-менш автоматичний наслідок першої, — тоталітаризм мусить скінчитися і демократія мирно з'явиться в Радянському Союзі.

Що можна сказати на це? Хоч можна сумніватися в тривалості радянського режиму, мирний розвиток режиму в напрямі до своєї рідної демократії не виглядає правдоподібним. Радянський тоталітаризм, коли він народжувався, не мав своєї соціо-економічної бази. Цю базу створено й насаджено згори десять років пізніше. На відміну від західньої системи соціо-економічна система Радянського Союзу

не має свого автоматичного механізму саморегуляції, вона цілком залежна від політичного центру як рушійної сили. Фактично радянська система являє собою найсильніше ствердження й виявлення зверхності політичної категорії над економічною, хоч з марксистського погляду це парадокс. Але історія часто спростовує марксистські теореми. Бож терористичне панування Сталіна подібне з різних поглядів до жорсткого царювання Івана Грозного, не зважаючи на те, що соціальні й економічні умови двох діб абсолютно не подібні.

Також Німеччина, одна з найбільш упромисловених країн, самої прийняла тоталітаризм і відреклася демократії. Видно, що політична категорія має свою міцну автономію і не стільки залежна від економічної бази, скільки вважають економічні детерміністи. Історичні риси й традиції та політична духовість і світогляд оформлені ними, виявляється, більш вирішальні чинники. Проте ці чинники стримують, а не посувають уперед демократію в Радянському Союзі. Це правда, що росіянин, як і кожна інша людина, хоче бути вільний та менш обмежений. Про це не може бути сумніву. Але цього бажання замало. Прагнення до волі мусить поєднуватися з яким розумінням того, що свобода буде запевнена лише тоді, коли існуватимуть демократичні, репрезентативні установи. Несприятливі політичні традиції Російської імперії не дозволили населенню ясно усвідомити цього. Радянська людина напевне хоче бути вільною, але вона тішить себе думкою, що може бути вільна з ласки й доброї волі диктатора, колективного керівництва або диктатури однієї партії. На жаль, політичний світогляд радянської людини не сягає далі поняття просвіченого деспотизму. З такою політичною духовістю перспективи на демократію не можуть бути добрі.

На додаток не слід забувати, що радянська економічна система так тісно зв'язана з політичним ладом, що розвал політичного центру мусить моментально спаралізувати економічне життя й привести до хаосу й анархії. Радянська людина та суспільство передбачають інстинктивно, якщо не свідомо, можливість такого лиха і, не бачачи іншого виходу, воліють не ставити виклику режимові. До того ж півсторіччя існування Радянського Союзу в самовстановленій ізоляції підсилює корпоративну ідентифікацію народу до тієї міри, що виробився шовінізм. Як би Захід не поведився, росіянин завжди підозриватиме його, і ця підозра, своєю чергою, сприяє отождоженню з існуючою системою. Але наставлення Китаю показує, що виклик може прийти не тільки з Заходу; інші націоналізми, як і російський, не конче відмирають після прийняття комуністичного вірую. Нарешті, недавній історичний досвід учити, що активістичні елементи приєднуються до тоталітарних еліт, а групи, що лишаются поза ними, — політично пасивні й апатичні. Чи мало колишніх нацистів бере участь у сучасному німецькому політичному житті? А нацистський режим проіснував усього одне десятиріччя і зазнав страшної поразки. Ра-

дянський лад існує вже майже п'ять десятиріч і може посилатися на перемоги. Радянська еліта, яку репрезентує партія, всмоктала либонь усіх активних і обдарованих уявою людей. Власні вигоди цієї еліти, які, до речі, сильно впливають на її думання, являють собою важливу перешкоду розпадові системи. Підсумовуючи, треба сказати, що перспективи на мирне перетворення радянської системи в якусь версію демократії такі мізерні. Перспективи на продовження просвіченого деспотизму зі спрямуванням на комуністичну державу загального добробуту куди сильніші. Навіть два кандидати на виборчому списку не підірвали б радянського тоталітаризму. Тут варто пригадати польський приклад. Десять років тому, коли Гомулка прийшов до влади, Польща, здавалося, наближалася до відкинення комуністичного режиму. Як мало з тих осяйних надій лишилося сьогодні! А Польща ж країна з сильними західними демократичними традиціями.

Якщо тоді правдоподібність поступу демократії не велика, а перспективи на продовження теперішнього ладу досить переконаливі, то треба поставити питання: чи теперішнє колективне керівництво може розв'язати основні труднощі радянської системи при продовженні свого дотеперішнього курсу? Чи воно може побороти глибоку кризу режиму? Знову моя відповідь песимістична. Заходи, які пропонує нова кремлівська залага, раніше випробував Хрущов, — щоправда, в менших дозах і не систематично. Вони не досягли мети. Хрущов теж у свої перші роки дозволив селянам мати більші присадибні ділянки. Селяни скористалися з цього й працювали інтенсивно на своїх ділянках, а колгоспну працю занедбували. Колгоспники краще харчувалися, але держава одержувала менше хліба. Хрущов повернувся до попереднього стану й зменшив ділянки. Колгоспники голодніли, але від того не виявляли бажання сильніше працювати в колгоспах.

У промисловості Хрущов децентралізував управління, і деякий час ми чули лише хвалу на це нововведення. З черги в цій справі запанувала тиша, а потому вже почала з'являтися в радянській пресі обережна критика, і поворот до централізації виявився неминучим. Але він таки призведе до появи старих недоліків. В іншій ділянці: Хрущов дав більше культурної свободи. Але ті, хто скористався з неї, вважали, що її замало, і почали вимагати більше свободи. Ці приклади завороженого кола російської ситуації легко можна було б помножити. Більші дози тих самих ліків, які не оздоровили хворого раніше, не оздоровлять його й тепер.

Політична криза Радянського Союзу інституційна, і цей факт не слід забувати. З існуючими політичними й економічними установами ні досягнення комуністичного суспільства загального добробуту, ні здобуття тривалого, хоча й поміркованого лібералізму не є можливі. Відпруження системи збуджує апетити, але не задовольняє їх. Бо навіть помірковані дози лібералізації підривають стабільність системи, позбавляють її потрібної самовпевненості. Кожний дальший

крок у напрямі свободи загрожував би падінням системи. Бути ліберальним комуністом і правити країною — трудно, а то й неможливо. З другого боку, серйозне прикручення гвинтів робить систему не ефективною і безрезультатною через надмірні контролю й завелику централізацію. У такому становищі ніяка людина і ніяка установа не знає меж свого авторитету. Кожний відчуває, що хтось може втрутитися згори й перекреслити раніше встановлену політику. За короткий час колективне керівництво, якщо воно ще існуватиме, побачить, що воно полонене своїми власними тенетами і що втеча з самовстановлених обмежень дорівнює самозреченню комуністичної влади. Комуністична ідеологія та установи, що випливають з неї, абсолютно сковують суспільство, але це являє собою єдине виправдання існуючого ладу. Тому що жодна політична олігархія самовільно не поповняє політичного самогубства, Кремлеві лишається тільки коливання між двома тісно наближеними позиціями: від малої дози відпруження до більшої дози деспотії. Маніпуляція цими двома альтернативами — це те, перед чим посталінська Росія стояла й стоятиме. Але така ситуація однозначна з діянням комуністичної системи в стані постійної кризи. Через цю постійну кризу майже все можливе в майбутньому радянської політики. Тому місця для передбачень і здогадів багато. Припущення, що через довгий час у радянській політиці не буде драматичних змін, так само виправдане, як й припущення, що вже завтра такі зміни повинні мати місце.

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Sučasnist“, 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

**ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: ЗАПОВІДАЮТЬ ЗАГОСТРЕНИЙ КУРС
НА «ІДЕОЛОГІЧНОМУ ФРОНТІ»**

ПІСЛЯ ХХІІІ З'ЇЗДУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

У позаукраїнських політичних та публіцистичних колах на Заході практично мало хто цікавиться ситуацією, розвитком подій і культурними, суспільними та політичними процесами в Українській РСР, а відповідно також і в інших національних республіках Радянського Союзу. Тому годі навіть хвилюватися, що на сторінках «великої міжнародної преси» (а вже не згадуючи малих, провінційних газет, які з фінансових мотивів спроможні тільки передруковувати повідомлення пресових агентств в Москві про життя в СРСР) не можна знайти хоча б найстисліше зформульовані зведення чи просто короткі інформації про партійні з'їзди чи вибори до верховних рад у радянських союзних республіках. Всіма цими справами не цікавляться зокрема міжнародні кореспонденти, акредитовані в Москві. Бо для них такі питання є «питаннями периферійного, провінційного значення, не вартими уваги спостерігачів міжнародної політики». Може, вони й мають рацію, якщо мова про згадані з'їзди та сесії чи вибори до «республіканських» верховних рад, бо ці політичні інституції аж ніяк не є тими «барометрами», на скалі яких можна б спізнати, як проходять з'їзди та сесії у Москві — в центрі радянської російської імперії.

На Заході на підставі наслідків у комунальних виборах чи у виборах до провінційних представницьких органів (які звичайно мають місце у «півтаймі» між двома парламентськими виборами) можна встановити з «імовірністю, що межує з певністю», які шанси матиме та чи та політична течія в наступних виборах до парламенту. У радянській дійсності т. зв. «демократичного централізму» політична питома вага «справді суверенних» національних союзних республік не дорівнює значенню, що його посідає комунальне самоуправління в кожній західній країні.

Але також в українських політичних та публіцистичних колах на еміграції зацікавлення справами УРСР не надто велике. Вся українська підрадянська проблематика здебільша згірливо охрищується «реалітетами». Це окреслення в лапках мало б доводити, що на Україні вже немає ні однієї «справжньої» української людини, яка була б суспільно заангажована; що її мешканці — це або «гомункулю-

си» з реторти більшовицького тоталізму, або «вислужники та грязь Москви», або безпросвітньо закріпачені та експлуатовані безвольні індивідууми; що всі інші — заслані в концентраційні табори («трудо-виховні колонії») або примусово переселені на Сибір чи в Казахстан. Це — з одного боку. А з другого — таке окреслення мало б доводити, що всі інші суспільства у вільному світі базують свою політику та все своє політичне життя на якихось абсурдах, не на реальних вимірах своїх можливостей. Для цих «анти-реалітетників» не важливо, чи КПУ очолює Постишев або Мельніков, чи Шелест або «якийсь інший шепіт»; що немає різниці між Синицею і «якимось там Перепилицею».

Здається, що між такими двома ставленнями до України та її проблематики — в чужинецькому та нашому, доморобному виданнях — існують якісь дивні взаємозалежність і взаємовплив. Це явище варте докладнішого психологічного і соціологічного дослідження. Може, колись хтось заходиться коло цього завдання, і тоді ми могли б мати дослідну аналізу всіх причин наших неуспіхів у ділянці наукової, публіцистичної та політичної інформації серед чужинців про Україну.

Отож не зважаючи на майже патологічну байдужість «великих тузів» світового журналізму на кореспондентських постах у Москві та їхніх, не менших, колеґ-«радянознавців» у редакціях найвпливовіших пресових видань щодо «успіхів» «ленінської національної політики» в СРСР, як також не зважаючи на таку байдужість плеяди малих «тузів» українського журналізму на еміграції щодо деталей, як трансмітується персонально чужа тоталістська система влади на Україні, я старатимусь дещо докладніше з'ясувати та прокоментувати деякі цікавіші аспекти XXIII з'їзду Комуністичної партії України (КПУ). Не всі аспекти. Бо для такого з'ясування, аналізу та прокоментування не вистачає журнальної статті; для цього була б потрібна ціла книжка або збірник статей різних авторів, які присвятили б свою увагу окремим ділянкам, заторкнутим на самому партійному з'їзді і в передз'їздовий період.

Ця тематика таки досить широка, бо вона охоплює час від падіння Нікити С. Хрущова в середині жовтня 1964: поворотна докорінна реорганізація цілого партійного апарату (листопадовий пленум 1964); нові настанови для сільського господарства з детронізацією «королеви полів» — кукурудзи, і «царя»-гороха (березневий пленум 1965); реорганізація управління промисловістю — ліквідація республіканських рад народного господарства і таких же рад в економічних адміністративних районах (семи в УРСР) при одночасній централізації промислового виробництва в галузевих міністерствах у Москві та поширенні прав директорів промислових підприємств (вересневий пленум 1965); загострена пресова кампанія проти найменших проявів дещо вільнішої культурної творчості; т. зв. «Директиви» щодо чергової господарської п'ятирічки 1966-70 рр.

Ці всі питання були порушені в тій чи тій формі на XXIII з'їзді

КПУ — у звітній доповіді ЦК КПУ, зредагованій та виголошеній Петром Ю. Шелестом; у доповіді Володимира В. Щербицького про виконання «Директив» на терені Української РСР; у виступах 31 дискуснтанта після доповіді Шелеста та 7 дискуснтантів після доповіді Щербицького; у рефератах Григора Ф. Яремчука про працю ревізійної комісії ЦК КПУ та Івана І. Вівдиченка про працю мандатної комісії з'їзду.

Не можна сказати, що у виступах цих 42 осіб (на всіх присутніх 1 630 делегатів, у тому числі 1 517 з ухвальним і 113 з дорадчим голосом) були якісь нові цікаві елементи, не відомі з передз'їздового періоду. Все, про що говорено на XXIII з'їзді КПУ, вже було якоюсь мірою обговорене на сторінках газет та журналів — в опублікованих там офіційних матеріалах, повідомленнях про обласні партійні конференції і в окремих статтях. На з'їзді це все було тільки усистематизоване і зведене до одного знаменика, зобов'язуючого весь партійний апарат на Україні. Наприклад, звітна доповідь П. Ю. Шелеста була поширеним охопленням усіх проблем, з'ясованих уже раніше при різних інших нагодах, а доповідь В. В. Щербицького — черговим повторенням його не надто оригінальних коментарів, зроблених на інших форумах з приводу останньої економічної реформи в СРСР і пристосованих до конкретних питань на терені УРСР. В обох випадках ідеться практично про підсумки пройденого шляху в останній семиріччі (1959–65) при окремому вирізненні 1965 року, як «року великих зрушень у радянській економіці», викликаних «мудрими рішеннями» партії в ділянці сільського господарства (постанови ЦК КПРС на його березневому пленумі 1965) та в ділянці зреформованого управління промисловістю (постанови ЦК КПРС на його вересневому пленумі 1965). Також і «перспективні» з'ясування обох доповідачів щодо чергової п'ятирічки (1966–70) мали радше характер підсумків того, що вже було сказане в Москві.

Легко з цього приводу критикувати і Петра Юхимовича, і Володимира Васильовича, але в дуже вузьких межах їхніх компетенцій їхня свобода рухів на політичному паркеті мінімальна. Не зважаючи на факт, що перший є членом президії всесоюзного ЦК, а другий кандидатом на такого члена, вони обидва примушені триматися суворої партійної дисципліни, яка вимагає, що всі справи вирішуються на засіданнях цієї президії в Москві і що в республіках ці рішення тільки виконуються. До того відомо, що уклад сил у всесоюзному керівництві фактично та формально ще не цілком усталізований, що «генеральна лінія» його політики ще остаточно не визначена і що за лаштунками ЦК КПРС (конкретно в президії та секретаріаті з його відділами) ведеться боротьба і за таку стабілізацію, і за таке визначення. Можливо, що XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС), який почався 29 березня, з'ясує та вирішить увесь комплекс цих справ. Два тижні перед відкриттям цього з'їзду годі

було з київської перспективи передбачити, як це все в Москві закінчиться. Хоч одночасно можна б припускати (а не твердити), що всі «республіканські» партійні з'їзди відбулися за пляном, чітко встановленим «колективним режисером» у центрі імперії.

Шелест і Щербицький, як відомо, висуванці Миколи В. Підгорного. Це належить окремо підкреслити у зв'язку з вищесказаним. Усі ознаки вказують на те, що становище Миколи Вікторовича в президії ЦК КПРС тепер не надто міцне, не зважаючи на факт його дуже важливої ролі, що її він виконав у зв'язку з падінням Хрущова. Сьогодні ще важко сказати, чи маємо справу з повторенням афери Олексія І. Кириченка, який відіграв також дуже важливу роллю у ліквідації «антипартійної групи» в 1957 році і який пішов у безвість — його ім'я тепер послідовно промовчується.

ДЕЩО ІЗ СТАТИСТИКИ ПРО КИЇВСЬКИЙ ПАРТІЙНИЙ З'ЇЗД

Але повернімося до ХХІІІ з'їзду КПУ. Треба ж принаймні побіжно з'ясувати побутові і статистичні обставини, заки перейти до коментування змістової частини з'їзду.

Річ ясна, що з'їзд «вірного загону КПРС» на Україні почався і відбувся «в обстанові великого політичного і трудового піднесення». Інакше й бути не могло. Все, що в СРСР має масовий характер, без такого «піднесення» просто не мислиме. До Жовтневого палацу культури, зала якого є щодо величини другою в Києві (Палац спорту з понад 10 тисячами місць стоїть на першому місці), прибуло 15 березня 1 630 делегатів і просиділо там чотири дні — до 18 березня включно; п'ять делегатів «відсутні з поважних причин». Вони представляли 1 977 119 членів КПРС (так сказано в доповіді мандатної комісії) і 145 697 кандидатів у члени партії. За час від останнього партійного з'їзду восени 1961 кількість партійців на Україні зросла на 513 580 осіб. Для порівняння: десять років тому, на ХІХ з'їзді КПУ в січні 1956, кількість членів партії становила 838 300, а кандидатів — 57 100 осіб.

Нас цікавить передусім національний склад делегатів, бо він великою мірою відзеркалює, в чийх руках знаходиться політична влада на Україні, хоч соціальний та професійний склад не повинен пройти попри нашу увагу. Для порівняння треба подати також дані за 1956 рік, щоб встановити різницю та з'ясувати чи розвиток іде до кращого, чи до гіршого:

	1956	1966
українці	587 (67,8%)	1 126 (68,9%)
росіяни	256 (29,6%)	472 (28,9%)
інші національності	23 (2,6%)	37 (2,2%)

Отож за десять років уділ українців збільшився на 1,1%, а уділ росіян зменшився на 0,7%. Ці різниці такі незначні, що можна говорити про усталізований національний склад КПУ. Однак при такому протиставленні відсотків не вільно забувати про дві справи: поперше, про відсоткову кількість росіян серед населення УРСР і, подруге, про відсоткову кількість неросіян на Україні, які подали російську як свою рідну мову. За даними перепису людности УРСР в січні 1959 росіяни становили 16,7% населення; а понад 3,2 млн неросіян (у тому числі понад 2 млн українців), «рідною мовою» яких є російська, становили 7,6% населення УРСР. Можна припускати, що з останньої категорії відсотково рекрутується більше членів партії, ніж з категорії людей, для яких національність і рідна мова однозначні. Іншими словами, цими 7,6 відсотками треба б обтяжити уділ російського елемента в національному складі делегатів XXIII з'їзду КПУ і тим самим підвищити його на 36,5%. Якби голова мандатної комісії XXIII з'їзду КПУ, І. І. Вівдиченко (він же завідувач відділу партійно-організаційної роботи при ЦК КПУ, тобто відділу розстанови партійних кадрів), визначив склад делегатів за їхньою рідною мовою, відсоток російськомовних напевно становив би принаймні 36,5, а то й значно більше.

На жаль, жадна радянська статистика не говорить нічого про національний склад центральних комітетів партії в союзних республіках, як також і всесоюзного центрального комітету (ЦК КПРС). Цей склад можна б встановити хіба за рахунком імовірности, прийнявши як зразок такі дані про росіян в Українській РСР: серед населення — 16,7%, серед членів КПУ — 26,6%, серед делегатів з'їзду КПУ — 28,9%; який тоді відсоток росіян у складі членів та кандидатів ЦК КПУ і членів ревізійної комісії? Принаймні 31,5%, а то й 38,8%. Погодімся на якесь посереднє число, і ми не помилимося, якщо говоритимемо про одну третину — 33,3%! До цього числа треба ще додати тих неросіян, які вважають російську мову своєю рідною, і тоді матимемо аж 41%!

Вівдиченко, який належить до категорії тих партійних бюрократів, що про себе можуть сказати «перші секретарі відходять, а ми залишаємося на своїх постах», і який уже понад десять років головує постійно над мандатними комісіями з'їздів КПУ та сесій верховних рад УРСР, подав у своїх доповідях десять років тому і тепер такий соціальний та професійний склад делегатів з'їзду:

	1966	1956
партійний апарат	413 (25,4 %)	398 (46,2 %)
промисловість і транспорт	476 (29,3 %)	117 (13,6 %)
сільське господарство	351 (21,6 %)	97 (11,28%)
адміністрація і профспілки	182 (11,2 %)	102 (12,66%)
комсомольські працівники	20 (1,23%)	13 (1,5 %)

наука, культура, освіта	58 (3,57%)	37 (4,3 %)
військовослужбовці (армія, фльота, внутрішня та конвойна охорона, при- кордонні частини)	125 (7,7 %)	90 (10,46%)
р а з о м	1 625 (100,0%)	854 (100,0%)

Самозрозуміло, що всі статистичні дані тенденційно підстрижені, якщо мова про 1966 рік, щоб применшити відсоток партійних апаратників, які сховані в інших категоріях: секретарі партійних комітетів у промислових, будівельних та транспортних підприємствах і такі секретарі та парттори в колгоспах і радгоспах; також серед формально визначених «військовослужителів» є велика кількість партійних апаратників. На жаль, годі цю кількість визначити. Тому вважаємо, що статистичні дані з 1956 року, зроблені за секретарювання О. І. Киричанка в ЦК КПУ, більше відповідають справжньому станові; у той час дуже живою була тенденція підкреслювати керівну роль партійного апарату в усіх ділянках суспільного життя.

Але одночасно треба взяти до уваги також факт, що в наслідок т зв. другої індустрічної революції в радянському суспільстві (яке поволі переходить із становища тоталістського суспільства на суспільство індустріалізоване) збільшилася питома вага спеціалістів, що напевно відзеркалюється також у складі делегатів партійних з'їздів. У зв'язку з цим відсоток партійних апаратників серед делегатів напевно зменшився впродовж 10 років, але не такою мірою, як це від імени мандатної комісії подав І. І. Вівдиченко. Можна припускати (і то тільки припускати), що цей відсоток становить 35%.

При цій нагоді варто коротко зупинитися при категорії «військовослужбовців», куди Вівдиченко зараховує також міліцію та кагебістів («внутрішня охорона») і прикордонників-кагебістів — тобто всіх «в уніформах і при зброї». З огляду на те, що «один делегат обирався від 1 300 членів КПРС», виходило б, що партійців з цієї категорії на Україні є приблизно тільки 162 500. Смішно мала кількість, у правдивість якої й сам Вівдиченко не вірить! Коли ж до цього додати твердження командувача військами Київської військової округи, генерала армії І. Г. Якубовського, на XXIII з'їзді КПУ, що «серед особового складу військ округи 80 процентів становлять комуністи і комсомольці» («Радянська Україна» від 17 березня 1966), і коли при цьому узгляднити, що подібно стоїть справа в усіх військових округах УРСР, матимемо 203 125 осіб, які творять постійні кадри різного роду озброєних з'єднань на Україні — армії, воєнної фльоти, прикордонних частин, міліції та КГБ.

На закінчення цього розділу належить пояснити, що при абсолютних числах соціального та професійного складу делегатів обох партійних з'їздів подані: за 1966 рік — члени і кандидати, за 1956 —

тільки члени партії. Такі дані подав Вівдиченко, на якого автор цієї статті посилається. Однак цей факт відсоткового відношення майже не змінє.

«ПЕРЕВИХОВУВАТИ» АБО «ПІДДАВАТИ ГРОМАДСЬКОМУ ОСУДОВІ»

Можна б проаналізувати та коментувати всю доповідь Шелеста на ХХІІІ з'їзді КПУ. Але у вступному розділі цієї статті я вже згадав, що ця доповідь була тільки поширеним охопленням тих проблем, що були з'ясовані вже раніше при різних нагодах. Отож залишаю поза увагою ті частини його доповіді, що присвячені міжнародній політиці СРСР, «дальшому розвиткові» промисловости та будівництва, «піднесенню» сільського господарства, «неухильному підвищенню» добробуту і підсумкам у ділянці освіти, науки та культури, як «важливих ділянок комуністичного будівництва». Залишаю це все поза увагою не тому, що ці ділянки не цікавлять нікого з читачів; навпаки, немає такого українця в світі, який не радив би успіхами чи не болів би невдачами в економічному розвитку сучасної України. Але весь хід думок і спосіб висловлюватися у доповідача такі агітаторські, штамповані та діалектичні, що все це відгонить жажливою нудотою і непрощеною сіризною. Все вкладене в нецікаві формулки, зайложеність яких так добре відома з сторінок усїєї радянської преси. Ну, одним словом — це формалістичний підхід найчистішої води. Не дивно, що й з'їздивські делегати не переривали Шелестового виступу жадними оплесками в цій частині. Газетний звіт нотує «тривалі оплески» щойно після розділу про сільське господарство («Радянська Україна» від 16 березня), тобто більш-менш у самій середині промови. Однак черговий розділ про «піднесення добробуту» знову проходить без будь-яких оплесків. Невже партійні делегати самі не вірять обіцянкам свого першого секретаря ЦК?

Зате справи, що стосуються «бойового завдання партійних організацій» — посилення ідеологічної роботи, викликають похваллення та «піднесення» на залі. Газетний звіт аж тричі нотує «оплески», «тривалі оплески», «бурхливі оплески». Але не тільки реакція делегатів спричиняє наше зацікавлення цією частиною доповіді Шелеста. Нас зокрема і передусім цікавить суто політичний бік партійного з'їзду, який знаходимо саме в цій частині. Тому для ясного зображення ситуації треба процитувати широкі пасуси з промови Шелеста.

«Загартовується і мужніє молоде поповнення мистецьких лав, — говорив, між іншим, Петро Юхимович. — ... На жаль, не скрізь творчій молоді приділяють належну увагу досвідчені мистці, партійні та комсомольські організації творчих спілок. В наслідок цього деякі молоді люди збиваються з вірного шляху, видають себе за поборників якоїсь тільки їм відомої „правди“, витрачають талант на політично

сумнівні писання. І хоч такі факти поодинокі, вони свідчать про серйозні недоліки в ідейно-виховній роботі творчих спілок».

А децю згодом він констатує:

«Ідеологічна робота — важливий фронт нашої боротьби за утвердження комуністичних ідеалів, проти ворожої пропаганди і буржуазних пережитків у свідомості людей... В ідеологічній боротьбі не можна допустити компромісів, вагань, поступок... Центральний комітет Комуністичної партії України завжди тримав у центрі уваги питання ідеологічної роботи... Дальше поліпшення ідейно-виховної роботи викликається ще й тим, що за останній час імперіялістична реакція посилює антикомуністичну пропаганду, вдається до ідеологічних диверсій проти нашої країни. Все це робиться для того, щоб послабити морально-політичну єдність радянського народу (чому не «народів»? — В. П. С.), його згуртованість навколо Комуністичної партії, нав'язати нашим людям ворожі погляди та обичаї. З цією метою імперіялісти використовують розгнuzдану брехню і демагогію... У підривної діяльності проти нашої країни використовуються різні антирадянські організації та ворожі емігрантські групи. Шодня проти України ведуть багатогодинні передачі десятки ворожих радіостанцій. Отруйне насіння буржуазної ідеології потрапляє до нас і через інші різноманітні канали.

«Не можна думати, що фронт ідейної боротьби двох світів знаходиться десь далеко. Ні, лінія цього невидимого фронту проходить через свідомість і почуття кожної людини. Ідеологічна боротьба — це насамперед боротьба за душі, розум і серця людей. Ось чому всю нашу ідеологічну роботу треба рішуче спрямовувати проти всіляких проявів буржуазної ідеології. Партійні організації повинні підносити політичну пильність радянських людей...

«Але в нас ще зустрічаються окремі люди, які іноді стають провідниками чужих нам поглядів. Наше суспільство не може і не буде миритися з тими, хто, забуваючи про честь і гідність радянського громадянина, скочується на обивательські позиції. З такими людьми треба наполегливо працювати, добиватися **перевиховання їх**, а коли вони не хочуть нас зрозуміти і продовжують розповсюджувати провокаційні плітки, чутки і вигадки з ворожої нам преси та радіо, то необхідно їх піддавати громадянському осудові» (всі підкреслення мої — В. П. С.).

Здається, що сказане досить чітко з'ясовує політичну ситуацію на Україні. Відкритим залишається питання, чи під «перевихованням» належить розуміти також психіатричні лікарні та в'язниці КГБ, а під «громадським осудом» — безперервне цькування та позбавлення праці для прожитку. Інші коментарі, як то кажуть, зайві.

Черговою проблемою на «ідеологічному фронті» є боротьба з релігією. Шелест висловлюється про це питання так:

«У діяльності партійних організацій республіки (тобто УРСР —

В. П. С.) важливе місце займає атеїстичне виховання трудових людей. У нашій країні, як відомо, ліквідовані соціальні корені релігії, але релігійність деякої частини населення є незаперечним фактом. Це зумовлюється зокрема рядом психологічних причин, пов'язаних з релігійним вихованням у сім'ї, з наслідками минулої війни, з фактами неуважливого ставлення до людей тощо. Партію турбує доля кожної радянської людини. Тому потрібно рішуче протистояти намаганням релігійників посилити свій вплив на трудівників, насамперед на молодь і дітей.

«У нашій країні забезпечена свобода віроісповідання. Але не можна допускати порушень радянських законів релігійниками та сектантами, щоб різні фанатики і мракобіси калічили наших людей. Партійні організації повинні глибоко і переконливо працювати з віруючими, ширше запроваджувати нові радянські обряди, традиції та звичаї».

Сказано коротко, ясно та виразно. Партійні атеїстські лектори, пропагандисти та агітатори далі духово тероризуватимуть віруючих своїми простацькими та нахабними «індивідуальними розмовами», перед якими не охороняють людину жадні параграфи радянських законів. Бо саме так визначається діалектично «забезпечення свободи віроісповідання».

«Тривалих оплесків» удостоїлася така кривдотворна звітна доповідь ЦК КПУ:

«У наслідок послідовного проведення ленінської національної політики в нашій країні повністю ліквідована національна неприязнь та ворожнеча, що віками насаджувались і розпалювались експлуаторськими клясами та їх ідеологами — буржуазними націоналістами і великодержавними шовіністами... Націоналізм і великодержавний шовінізм завжди були двома сторонами буржуазної політики та ідеології в національному питанні...»

«Імперіялісти намагаються підірвати братерську єдність народів Радянського Союзу. Для цього вишукуються неіснуючі суперечності між нашими народами і робиться все, щоб опорочити ленінську національну політику... У цих брудних цілях імперіялістична пропаганда використовує також українських буржуазних націоналістів... Комуністи, всі радянські люди повинні ще з більшою непримиренністю боротися проти спроб імперіялістичної пропаганди посіяти недовір'я між соціалістичними націями і шляхом оживлення націоналістичних та шовіністичних пережитків підірвати дружбу народів нашої країни».

Про «великодержавний шовінізм» уже давно не згадував ніхто з більшовицьких партійних верховодів; не згадувала про нього в наслідок цього і радянська преса. Однак і Шелест боїться національно визначити феномен «великодержавного» шовінізму, послідовно відмовчується від прикметника «російський». Не виключено тому, що його слухачам і так відомо, про кого йде мова. Але більшої відваги

можна б було таки сподіватися від першого секретаря ЦК КП України, який одночасно є членом президії ЦК КПРС. Для дискусії припустім, що «імперіялістична пропаганда використовує також українських буржуазних націоналістів» (хоч на таке твердження Петро Юхимович не подає ні одного переконливого доказу), то чому цього наклепу він не поширює в цьому ж контексті також на «російських великодержавних шовіністів». А, може, на його думку, останніх треба шукати передусім у партійному апараті на Україні і на найвищих щаблях партійної драбини в Москві? Наприклад, у секретаріаті ЦК КПРС та його спеціалізованих відділах? Що саме так стоїть справа, можна припускати на підставі стану поширення української преси в УРСР: на одному місці в своїй доповіді Шелест каже, що «загальний тираж українських періодичних видань зріс у 1966 році до 14,1 мільйона примірників», а дещо вище він ствердив, що «кількість передплачених газет та журналів у республіці вже перевищила 40 мільйонів примірників». Отож за рахунком першокласника виходить, що на Україні передплачують коло 26 млн примірників неукраїнських газет та журналів. Висловімся точніше і скажім просто, що мова йде про коло 26 млн російських періодиків або 65% всієї преси, що поширюється в УРСР. Чи цей різючий стан не належить до категорії «неіснуючих суперечностей між нашими народами»? Чи справді він свідчить про «чистоту лєнінської національної політики»? Її не треба аж «опорочувати», її «опорочує» сама радянська дійсність. Цього жахливого факту діалектично не з'ясувати. Парафразуючи вислів Шелеста, стверджуємо, що російський великодержавний шовінізм завжди був зворотною стороною радянської політики та ідеології в національному питанні.

Якщо вже говорити про «посліднєвнє проведення лєнінської національної політики», треба обов'язково з'ясувати і такі речі:

Поперше, замало говорити, що «в республіці працює 34 613 загальноосвітніх шкіл, в яких навчається близько 8,7 мільйона учнів — майже на 2 мільйона більше, ніж у 1961 році». А треба виразно сказати, в якій кількості клас цих шкіл навчання ведеться російською мовою і яка кількість учнів навчається в цих класах. Школа школі не рівна, бо по селах є багато одно- та двокласових шкіл, де навчання ведеться українською мовою, а в містах безліч багатокласових шкіл з російською мовою навчання.

Подруге, замало говорити, що «у 132 вищих та 697 середніх спеціальних учбових закладах навчається 1 мільйон 336 тисяч студентів і учнів, що в півтора рази більше, ніж було в 1961 році». Знову треба якнайвиразніше сказати, в якій кількості факультетів викладають українською мовою, а на яких факультетах — мовою російською, скільки тих і тих факультетів; а далі: яка кількість українських студентів навчається на українських і російських факультетах.

Лише тоді справи будуть цілковито ясні. Інакше розмови про

якусь «ленінську національну політику» завжди залишаться низькопробним, формалістським оковамилюванням наївняків.

КОРНІЙЧУК: «АНУ ГЕТЬ З НАШОЇ СВЯЩЕНОЇ ЗЕМЛІ!»

Впадає в очі, що тільки два перші секретарі обласних партійних комітетів заторкнули ідеологічні питання у своїх виступах: Г. І. Шевчук з Тернопільщини і В. С. Куцевол з Львівщини. Перший заявив, що працюючі його області «рішуче відкидають брудні наклепи українських буржуазних націоналістів» і що «в складній справі формування світогляду та виховання молодого змiни нам потрібна допомога творчих спілок письменників, художників, працівників кіно...» Шевчук не сконкретизував, про які «брудні наклепи» йому йдеться. Другий заявив, між іншим, таке:

«Партійна організація області дбає про піднесення рівня ідеологічної роботи. Значну допомогу в цьому нам подає Центральний комітет Компартії України, який у серпні минулого року заслухав звіт обкому, вказав на істотні недоліки, намітив основні напрямки посилення ідеологічної роботи. Ми враховуємо те, що імперіалістична пропаганда, верховоди зарубіжних буржуазно-націоналістичних організацій не гребують нічим, щоб протягнути свою розтлінну ідеологію в середовище окремих нестійких людей» («Радянська Україна» від 18 березня).

Цими своїми твердженнями Куцевол якоюсь мірою з'ясував лаштунки появи напумілої статті Валерія Ю. Маланчука, ідеологічного секретаря Львівського обкому, на сторінках московської «Правди» від 16 грудня 1965. Тоді на перший погляд могло здаватися, що Маланчуків публіцистичний донос є пострілом на адресу ідеологічного секретаріату ЦК КПУ і його двох відділів — агітації та пропаганди і науки та культури; персонально — пострілами на адресу секретаря ЦК КПУ Андрія Д. Скаби і його двох підручних Г. Г. Шевеля та Ю. Ю. Кондуфора, що керують згаданими відділами. Тепер стає майже певним, що ця стаття була узгоджена в секретаріаті ЦК КПУ як одна з його «допомог» у «піднесенні рівня ідеологічної роботи».

Чому ж тоді мовчав А. Д. Скаба на ХХІІІ з'їзді КПУ? На це можуть складатися дві причини, протилежні одна одній. Або Андрій Данилович є власне автором обох розділів звітної доповіді ЦК КПУ, які стосуються питань «ідеологічного фронту», і тому у випадку окремого виступу він тільки повторювався б; або його становище в ЦК КПУ послаблене, на що вказували б гостра критична оцінка ідеологічної роботи, з одного боку, і факт необрання його членом президії ЦК КПУ з рiшальним голосом — з другого, хоч такими членами стали молодші за нього, які досі стояли на нижчих щаблях партійної драбини. Важко прийняти одну з цих можливостей; я особисто

схиливаюся радше до першої. Можна припускати, що Скаба виступить на XXIII з'їзді КПРС у Москві, коли і для нього стане ясною «генеральна лінія» партії в ідеологічних питаннях. Тобто, коли з'ясується проблема «пом'якшеного рецедиву сталінізму».

Таких вагань напевно не мав Олександр Є. Корнійчук, виступ якого можна трактувати як «з'їздову співповідь» в ідеологічних питаннях. З його виступу процитуємо такі аж надто промовисті місця:

«Серед творчої молоді точаться гарячі дискусії, її хвилюють проблеми соціалістичного реалізму і романтизму. Вона робить переоцінку літературних та мистецьких цінностей, шукає нові шляхи. Одним словом, не була б молодь молоддю, коли б не вела гострих дискусій. І це треба тільки вітати, сміливо підтримувати все хороше, як підтримували в минулому комсомол і партія нас, коли ми були молодими.

«Але є в нас молоді літератори, які твердять, ніби тільки вони розуміють, що біле, а що чорне. І ніхто більше. Це дитяча гра в коломбів. Та хворість проходить, коли молода людина починає більше розуміти свою відповідальність перед народом, розуміти, що в наші часи ніякі відкриття не можливі без глибокого вивчення законів розвитку нашого суспільства, без засвоєння великої спадщини нашої культури.

«Є одна тема, товариші, з котрої не можна вести дискусій в академічному тоні. Не так давно деякі американські сенатори сформулювали чітко і недвозначно головну мету підривної діяльності проти Радянського Союзу: вести пропаганду всіма засобами, не шкодуючи грошей, щоб у майбутньому серед радянської молоді не було Матросових. Бачите, куди цілять скажені палії війни! Я про це кажу тому, що є в нас поодинокі молоді люди, в яких вуха попухли від слухання ночами хитрої і підступної антирадянської пропаганди по радіо.

«Багато заіржавілих націоналістичних гачків з гнилими черв'яками розкидали в етері запеклі вороги: а, може, знайдеться дурень, що клуне. І знаходяться, на жаль, такі, а потім базикають, повторюючи всляку брехню, яка фабрикується в Західній Німеччині на доллари, марки недобитих німецьких фашистів.

«От з такими „молодими талантами“, які гублять і честь, і совість, не цінують найбільше щастя у світі — належність до великої сім'ї радянських народів, у нас мусить бути одна розмова: „Схаменіться, бо коли поставлять вас перед народом, він може забрати радянський паспорт і сказати: Ану геть з нашої священної землі!“» (оплески).

Знову можна б було повторити, що «коментарі зайві», якби у виступі Корнійчука не було стільки лицемірного фальшу, свідомих перекручень і просто брехні. Бож не «підтримці комсомолу і партії» він завдячує свою кар'єру літератора, а своєму безпринципному підлабузництву в «період культу особи Сталіна» і в «період парадности та суб'єктивістських рішень» Нікіти Хрущова. Цей клясичний ви-

скочень у ділянці драматургії ніколи не хворів «грою Колумба»; він уже в ранній молодості «зрозумів свою відповідальність перед народом», який в його очах персоніфікувався Йосифом Вісаріоновичем, і ніколи не потребував «глибоко вивчати закони розвитку суспільства», бо завжди мав уже готові рецепти у формі кожночасних, нехай і суперечних, постанов ЦК КПРС. Тепер він кпить собі з молодих талантів, які таки не хочуть іти його слідами, бо гидуються ними йти, і погрожувати їм «відобранням пашпорту» та викиненням поза межі «нашої священної землі». В Корнійчука не має ні крихітки почуття гумору: він з тваринною повагою вдає, що вірить ніби в те, що то «народ» виставляє і відбирає пашпорти, а не органи державної безпеки.

Але тон Корнійчука верескливіший, ніж голос Шелеста; мабуть тому, що йому здається, що саме він найкраще чує, що пишуть в «ідеологічній траві» в Москві.

Зіставлення ходу думок Шелеста і Корнійчука не віщує нічого доброго: треба побоюватися затиснення заіржавлених та забруднених шруб соцреалізму і «допомоги» комсомолу і партії молодим талантам, яких схочуть покласти в прокрустове ложе.

*

Після закінчення XXIII з'їзду КПУ 18 березня відбулося перше засідання «новообраного» ЦК КПУ, який має тепер 127 членів замість 117, що були «обрані» на останньому з'їзді у вересні 1961. На своїх постах залишилося тільки 69; з решти, тобто 48 осіб, деяка кількість «перейшла на іншу роботу» поза межі УРСР — як от Підгорний, Казанець, Єлістратов, Касатов, Кошовий та інші, деякого звільнили «за станом здоров'я» — як от Ольгу Іващенко, Сеніна, Дружиніна та інших, кілька померло — Бегма, Гайовий, Давидов, а більшість не «переобрано», мабуть, у наслідок похрущовської чистки або «згідно з ленінськими нормами» партійного статуту, який передбачає зміну принаймні однієї третини керівних органів, тобто у випадку ЦК КПУ принаймні 39 його членів з ухвальним голосом. До категорії останніх належить також Олесь Т. Гончар. Наслідок випадкового статутного рахунку чи якась глибша причина? Якщо зважити факт, що кандидатом у члени ЦК КПУ «обраний» Василь П. Козаченко і що він є делегатом на XXIII з'їзд КПРС у Москві, можна припускати, що партійний апарат уже тепер робить Олеся Терентійовича відповідальним за «недостатнє піклування» Спілки письменників України молодими літераторами. Ці справи напевно з'ясуються на черговому з'їзді письменників України, який має відбутися в середині травня цього року.

Членами ЦК КПУ залишилися: Микола П. Важан, Олександр Є. Корнійчук та Павло Г. Тичина; делегатами на з'їзд КПРС «обрані», крім уже згаданого Козаченка, Юрій О. Збанацький, Важан та Корнійчук.

Можна б ще говорити про новий склад президії, секретаріату і кандидатів президії ЦК КПУ.

Новими членами президії стали: О. Ф. Ватченко — перший секретар Дніпропетровського обкому, В. І. Дрозденко — дотепер кандидат президії і перший секретар Київського обкому, О. А. Титаренко — перший секретар Запорізького обкому, генерал армії І. Г. Якубовський. Okремо вражає остання кандидатура, бо його попередник на посту командувача військами Київської округи, ген. армії Петро К. Кошовий, був тільки кандидатом у члени президії. Тепер є 11 членів президії, замість 10, обраних на ХХІІ з'їзді; в останньому році діяльними були тільки 7 — Кальченко, Комяхов, Коротченко, Ляшко, Сობоль, Шелест і Щербицький.

Новими кандидатами президії стали: Г. І. Ващенко — перший секретар Харківського обкому, і В. І. Дегтярьов — перший секретар Донецького обкому. На своїх постах залишилися: Скаба, Грушецький і Клименко.

Секретаріат ЦК КПУ складається тепер з таких осіб: П. Ю. Шелест — перший секретар, як і досі з літа 1963; О. П. Ляшко — другий секретар, на місце М. О. Соболя, який іменованій тепер першим заступником голови ради міністрів УРСР; секретарі — В. І. Дрозденко (промисловість, транспорт і будівництво), В. Г. Комяхов (сільське господарство), А. Д. Скаба (ідеологічні справи — наука, культура, агітпроп) і О. А. Титаренко (спеціальність не відома). У зв'язку з іменуванням останнього матимуть місце перевибори в Запорізькому обкомі, як також і в Київському обкомі з огляду на висунення Дрозденка.

Докладніша аналіза персональних змін у ЦК КПУ та його керівних апаратах не належить до теми цієї статті. Ці зміни вимагають окремого з'ясування, яке доцільніше зробити після закінчення ХХІІІ з'їзду КПРС у Москві.

У видавництві «ПРОЛОГ» вийшла з друку книжка Анатолія Камінського

НА НОВОМУ ЕТАПІ,

з передмовою М. Прокопа.

Ціна примірника — 1,50 дол. або відповідна сума в іншій валюті.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

ПАНТЕЛЕЙМОН КОВАЛИВ: ТЕОРІЇ ВИНИКНЕННЯ НАЦІЙ І НАЦІОНАЛЬНИХ МОВ

Поняття нації (лат. *natio*, італ. *nazione*, нім. *Nation*) і народу (лат. *populus*, італ. *popolo*, нім. *Volk*) — це тотожні поняття, але мають різні історичні основи.¹⁾ Поняття народу в історії свого розвитку мало різні значення. Спочатку з цим поняттям близько зв'язане було й поняття племені, що визначається як природна спільнота крові, мови, релігії і звичаїв. Це був період родових організацій, коли основною ознакою члена роду був його генетичний зв'язок з іншими членами. Під час якоїсь небезпеки племена чи роди об'єднувалися в ширшу соціальну групу — народ. Отже, плем'я і народ — це дві родові спілки. Таке поняття племені й роду проходить через усі народи протягом їх історії.²⁾

Але поняття народу в державному розумінні переросло в поняття нації, що стало ширитися по всій Європі (напр., в Англії *people* «маса» і *nation* «державні люди», в Німеччині *Volk* «народ» і *Nation* «державна»)³⁾ Це дало привід деяким ученим слово «нація» трактувати в вузько державному розумінні. Так, наприклад, Гумплович («Філософія державного права») поняття нації ставить виключно в зв'язок з державою. Народ, що не мав держави у минулому і не має її тепер, не є нацією. Тому В. Старосольський вносить слушну поправку в це розуміння поняття нації, трактуючи відношення нації до держави як «волю та змагання до власної державности».⁴⁾ З політичних позицій поняття нації трактує й В. Левинський в цитованій статті (стор. 30), висловлюючи думку, що «народ без власної держави не є нацією». В. Липинський національну одність будує на одності територіальній, культурній і політичній (монархія).⁵⁾

Основна методологічна помилка цих визначень поняття нації є в тому, що тут зміщується поняття нації з поняттям держави, як різні поняття, що не завжди можуть вкладатись одно в одне, бо не кожна

1) Див. С. Сосенко, «Нація і розв'язка національної справи при конституційному федералізмі», Львів, 1927, стор. 9.

2) В. Левинський, «Народ, нація і народність», «Нові шляхи», 1930, ч. 2, стор. 283.

3) Ототожнення нації з державою особливо панує у Франції, де не розуміють понять «державна приналежність» і «національне походження». Див. О. Шульгін у «Науковому збірнику Українського Вільного Університету», Мюнхен, 1956, стор. 289.

4) В. Старосольський, «Теорія нації», 89.

5) В. Липинський, «Релігія і церква в історії України», Філадельфія, 1925, стор. 58.

нація в силу тих чи інших обставин може бути державою, як і навпаки — не кожна держава вкладається в межі однієї якоїсь нації, бо є держави національні, але є також держави національностей, з кількох націй, як, наприклад, Швейцарія. Хоч, правда, О. Шульгін дає своєрідну інтерпретацію цього факту. Він каже, що хоч Швейцарія складається з трьох чи чотирьох національностей (він розрізняє поняття національності і поняття нації), вони створили одну націю. Мовляв, німецька Швейцарія чи французька різняться не тільки мовами, але й побутом і традиціями, — однак глибока взаємна толеранція, многовікова спільна доля сприяла створенню одного цілого, однієї нації і витворила в людей деякі звичаї, що зближують людей цих народностей. Так само й англійці, що поселились в Америці і Канаді, вважають себе членами американської і канадської нації.⁶⁾ Тут поняття нації дещо ототожнюється з поняттям держави, яка в даному разі об'єднує собою кілька націй в одну «націю» — державу.

В дійсності поняття нації треба розуміти як етнічне поняття: нація — не просто народ «маса», а народ як етнічна цілість з розвиненою, самобутньою культурою і мовою. В. Антонович дає таке визначення нації: «Нація — це група людей, рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, здатністю, темпераментом».⁷⁾ Добре підходить до визначення поняття нації О. Потебня, не змішуючи цього поняття з поняттям держави, розуміючи під ним ступінь самостійного національно-культурного життя народу. Потебня в своїй статті «Язык и народность» (Вестник Европы, 1895, т. V) критикує інтернаціоналістів («космополітів»), які вчать, що рано чи пізно, можливо, через кілька тисяч літ «народи зіллються в одну загальнолюдську родину». Інтернаціоналісти висувають на це такі три аргументи: 1) наслідування однієї людини другою; 2) цивілізація, яка нищить національності; 3) поліпшення комунікацій між народами.

Потебня розбиває ці аргументи. Поперше, наслідування не є ідеальне; повне наслідування неможливе; воно по суті є творчим процесом. Подруге, цивілізація аж ніяк не нищить національностей: вона не тільки не затирає, а навіть дуже сприяє закріпленню національної своєрідності. Що далі народ іде вперед, то більш яскраво виявляється загальний склад душі даного народу і загальний його тип. Потебня наводить ряд прикладів, стверджуючи, що національність стає найбільш своєрідною тільки на вищих ступенях свого розвитку та розвитку цивілізації. Збільшення комунікації також не зменшує, а збільшує розвиток нації. Ні радіо, ні преса, ні літаки, — ці засоби комунікації, які тепер ще більші, ніж за часів Потебні, однак вони не допомогли нічим поліпшенню взаєморозуміння між народами. Та й комунікаційні зв'язки між народами не завжди ведуть до зближення між ними.

⁶⁾ О. Шульгін, «„Нація” і „національність”», «Науковий збірник Українського Вільного Університету», Мюнхен, 1956, стор. 293.

⁷⁾ В. Антонович, «Три національні типи народні», «Твори», 1932, стор. 198.

Далі Потебня твердить, що загальна історія індіоевропейських мов являється як постійна диференціація мов, а значить і народів. Від одного тільки слов'янського кореня утворилося десять чи одинадцять, чи дванадцять мов. Отже, все йде до диференціації, все життя базується на національному принципі. При чім Потебня твердить, що нації — це дуже давнє явище, яке переходить через усю історію. Це основа історії людства. І в центрі цього явища Потебня ставить мову, зв'язуючи національне питання з мовою, яка зв'язана з людським думанням. Відірвіть людину від її мови і ви вплинете від'ємно на думання, на самий процес творення культурних цінностей.⁸⁾

Інший український учений К. Михальчук поняття нації і народу трактує як вищу форму племенних типів людства. Народ він зве «культурною расою», що становить собою «органічне сполучення в єдине ціле різноманітних іноді племенних властивостей людської природи, що утворюють із даної групи населення ту чи іншу суспільно-етнічну індивідуальність, яка вирізняється від інших же індивідуальностей сукупністю властивих їй одній особливостей фізичної природи, мови, вдачі, темпераменту, понять, звичаїв і різних творів її розумової, моральної і практичної творчости».⁹⁾ Останніми роками з спеціальною статтею «Нація» і «національність» («Наукові записки Українського Вільного Університету», Мюнхен, 1956) виступив О. Шульгін. Він розрізняє два поняття: «національність» і «нація». Поняття «національність», за визначенням О. Шульгіна, — це певна кількість людей (можуть бути й мільйони), які творять разом соціальну групу, що виникла завдяки факторам історії. Це угруповання зв'язане спільними традиціями, певною цивілізацією, спільною психологією. Але коли в цих людей створюється національна свідомість, спільна воля до чину, — тоді вони творять собою націю.

О. Шульгін у визначенні поняття нації пішов за французьким соціологом Ренамом,¹⁰⁾ який прикметою нації вважає свідомість, волю до спільного життя, до чину. Але Шульгін додає ще т. зв. об'єктивні прикмети, тобто фактори історії, які створюють націю. Він вважає також і мову прикметою багатьох національностей, зокрема української нації.¹¹⁾

Іноді для повноти визначення поняття нації спираються ще й на історичне минуле народу, на історичну традицію. Кожна нація не є

⁸⁾ Докладну критичну аналізу цієї посмертної статті Потебні подає О. Шульгін у Збірнику Зенона Кузеля під назвою «Потебня і національне питання», «Записки НТШ», т. 169, Париж, 1962.

⁹⁾ К. Михальчук. Что такое малорусская речь? Киевская Старина, 1889, Август, т. LXVI, стор. 181-182.

¹⁰⁾ Ernest Rénan. Discours et Conférences. Paris, 1887. Там же його праця: „Qu'est-ce qu'une nation“?

¹¹⁾ Докладніше про націю О. Шульгін спиняється в своїй праці про Руссо: „J. — J. Rousseau“ („Annales de la société J. — J. Rousseau“, Tom XXVI, Genève, 1938).

нацією лише сьогодні, а нацією минулого; має своє національне минуле, свої національні історичні традиції. Кожний поневолений народ має дорогоцінний скарб свого минулого, що є запорукою його кращої долі в майбутньому. Це його державно-історична традиція, той запас досвіду, що його збрали попередні покоління, ті культурні надбання минулого, що стали міцною підвалиною сучасного. Через те історична традиція стала першим після релігії культом у всіх культурних народів і відіграє немалу роль у національній вихованні зокрема молоді.¹²⁾

Звідси визначення поняття нації поширюється за межі її сучасного в сферу минулого. «Нація — це не те, що є сьогодні тільки. Нація — це велика історична цілість, що містить у собі цілі історичні покоління».¹³⁾ «Нація — це історично-витворені й відповідною ідеологією скріплені спільноти, що склалися на ґрунті господарства й мови та зв'язані з цими первинними спільної як матеріальної, так і духовної культури».¹⁴⁾

Таким чином, поняття нації ми визначаємо як етнічно-культурну цілість, що має свою історичну традицію. Що більше єднає націю, як самотутню категорію, служить їй основною ознакою — це мова, бо тільки через мову, як творчу силу нації, витворюються всі культурні здобутки нації — як у сфері духовної, так і в сфері матеріальної культури. Мова — душа народу,¹⁵⁾ душа нації. Без мови нація не може існувати.¹⁶⁾

¹²⁾ Д. Державник, «В недрах баламутства», Дзвони, 1931, ч. 1, стор. 192. Див. О. Шульгін, «„Нація” і „національність”», «Наук. збірник Українського Вільного Університету», Мюнхен, 1956.

¹³⁾ Д. Державник, «Нова епоха», «Дзвони», 1931, ч. 2, стор. 107.

¹⁴⁾ С. Сосенко, «Нація і розв'язка національної справи при конституційному федералізмі», Львів, 1927, стор. 9-10.

¹⁵⁾ Напр., М. Гоголь душею був зв'язаний з українським народом, але через обставини примушений прийняти одяг російського народу. Це й спричинило в ньому боротьбу штучного з природним, боротьбу «в самім собі і проти самого себе, боротьбу найперше всього проти тієї стихії, що була природною основою всієї його істоти, проти його народности». Проф. Манделштам у розвідці «О характере Гоголевского стиля» пише, що в Гоголя збудження творчої думки «йшло колією рідної мови, рідною мовою він був глибоко художній і глибоко правдивий». Він мислив українською мовою і «в думках перекладав звороти, слова буквально, пристосовуючись до російської мови». Навіть перекладаючи, Гоголь не в стані був відірватися від рідного ґрунту і «користувався українською мовою щоразу тоді, коли російська мова не в змозі була передати ті тонкощі думки, які передавалися натуральною мовою українською. Українська мова переважає в тих випадках, коли душа вимагає висловлення настрою. Як тільки вибухає, напр., чуття любови до того, що близьке до серця, українська мова стає пануючою» (там же, 208-217).

Гоголь сам вважав українську мову окремою від російської, свою рідну мову величав «языком душі». З приводу Максимовичевого перекладу з української мови на російську він писав: «Є безліч таких фраз, виразів, зворотів, які нам, українцям, видаються, що будуть дуже зрозумілими для росіян, коли ми перекладемо їх слово в слово, але які іноді знищують

II

Спинимось окремо на вченні радянських учених про націю і національну мову. Радянські теоретики розглядають питання виникнення нації і національної мови з позицій історичного матеріалізму. Вони ґрунтуються головним чином на вченні Й. Сталіна: «Нація є не просто історичною категорією, а історичною категорією певної епохи, епохи появи капіталізму. Процес ліквідації феодалізму і розвитку капіталізму є в той же час процесом перетворення народів у нації. Так стоїть справа, наприклад, у Західній Європі. Англійці, французи, німці, італійці та інші перетворились у нації з переможним розвитком капіталізму, що запанував над феодалною роздрібненістю».¹⁷⁾ Теоретики посилаються також і на В. Леніна: «Нації — неминучий продукт і неминуча форма буржуазної епохи суспільного розвитку».¹⁸⁾ Ленін учив, що в Росії приблизно з XVII ст. відбувається злиття всіх роздрібнених областей, земель в одно ціле, зв'язане з концентруванням невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. За цих умов, мовляв, російська, українська і білоруська народності, що «мають спільне походження», починають складатись у нації.¹⁹⁾ Як бачимо, попередньою стадією є народність, яка перетворюється в націю.

Далі Сталін учить, що розвиток капіталізму сприяє поширенню

половину думок оригіналу. Майже завжди якийсь сильне лаконічне місце стає незрозумілим по-російському, бо воно не в дусі російської мови». Див. С. Шелухін, «Значення рідної мови для народности і творчости», Київ, 1911, стор. 28.

¹⁶⁾ Не всі лінгвісти додержуються погляду, що мова, як творча сила, є основою нації. Для сучасних французьких лінгвістів мова — це щось механічне і не зв'язане з психікою людини, а тим самим і з національністю. Ще Ф. де Соссюр („Cours de Linguistique Générale, publié par Charls Bally et Albert Sechehaye, Lausanne, 1916, pp. 318-319) писав: C'est une opinion assez généralement admise qu'une langue reflète la caractère psychologique d'une nation; mais une objection très grave s'oppose à cette vue; un procédé linguistique n'est pas nécessairement déterminé par causes psychologiques. Так само думає й Й. Вандрієс (Le langage. Introduction linguistique à l'histoire, в серії „Evolution de l'Humanité“), який ставить питання: чи дух нації залежить від мови? і відповідає негативно: дух народу і мови — це два продукти, які не залежать один від одного, а обидва залежать від обставин — цивілізації. Насправді мова сама є основою цивілізації, як цілком слушно твердить О. Шульгін. Див. О. Шульгін, «Потєбня і національне питання», «Збірник на пошану Зєнона Кузєлі», Париж, 1962, стор. 487. А. Мейє твердив, що коли існувала спільна індоєвропейська мова, то існувала й індоєвропейська нація — чи то германська, чи слов'янська і т. ін., бо інакше не могла б витворитись ця мова. Antoine Meillet. Introduction à l'étude comparative de langues indoeuropeennes. Paris, 1915, pp. 405-406.

¹⁷⁾ Й. В. Сталін, «Марксизм и национальный вопрос», 249.

¹⁸⁾ В. Ленін, «Твори», т. 21, стор. 52.

¹⁹⁾ В. Ленін, «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?», 1894. Див. А. І. Ефимов, «История русского литературного языка», Москва, 1955, стор. 105-106.

літературної мови і відтисненню діалектів: за капіталізму різниця між літературною мовою і діалектами стає дедалі більшою. Але нові умови створюються, мовляв, після перемоги пролетарської революції і встановлення соціалістичного ладу. Сталін і висуває відому формулу «пролетарська за змістом, національна за формою культура». Докладніше це питання він висвітлив у праці «Национальный вопрос и ленинизм» на базі вчення про два типи націй — буржуазних і соціалістичних. Ознакою культури соціалістичних націй, мовляв, є те, що культура є «соціалістичною за змістом, національною за формою». «Треба дати національним культурам розвинутиись, виявивши свої потенції, щоб створити умови для злиття їх в одну спільну культуру з однією спільною мовою в період перемоги соціалізму в усьому світі».²⁰⁾

Таку мету ставив Сталін, накресливши два етапи диктатури пролетаріату: перший етап — розквіт раніше пригнічених націй і національних мов і другий етап, «коли національні різниці і мови почнуть відмирати, поступаючись місцем спільній для всіх світовій мові».

Хоч таке твердження Сталіна є нічим іншим, як фікцією, яка ніколи не може бути здійснена, а проте його вчення про нації і національні мови стало основою в сучасній радянській літературі з національного і мовного питань. Протиставляється принцип національної і мовної єдності за капіталізму принципів національної і мовної роздрібненості фєвдального періоду. При чім, цю єдність нації і мови вважається неминучою, тоді як для держави єдність мови вважається необов'язковою.²¹⁾

Ця формула стала для радянських істориків економіки догмою, якої ніхто не сміє порушувати. Ось історик В. Мавродін пише: «Економічний розвиток країни в XVII ст. визначає собою процес перетворення росіян в націю». В іншому місці він пише: «При цьому вирішальну роль в процесі переростання російської народности в російську націю відіграв усе ж економічний фактор — творення національного всеросійського ринку».²²⁾ Цьому питанню «творення національного всеросійського ринку», як «зародку елементів нових капіталістичних відносин», присвятили свої праці інші вчені: А. І. Андрєєв, В. А. Вохусєвич, К. В. Базилєвич, Н. А. Бакланова, С. В. Бахрушин та ін.²³⁾

²⁰⁾ І. В. Сталин, «Национальный вопрос и ленинизм», «Соч.», т. 11, ст. 348-9.

²¹⁾ І. В. Сталин, «Марксизм и национальный вопрос», 249.

²²⁾ В. В. Мавродин, «Экономические предпосылки складывания русской нации», зб. «Начальный этап формирования русского национального языка», изд. Ленинградского университета, 1961, стор. 10-11.

²³⁾ Прикладом штучного, наче за пляном, творення нації і національної мови з економічних причин може служити Азербайджан. М. Ш. Ширалієв («О диалектной основе азербайджанского национального литературного языка», «Вопросы языкознания», 1958, ч. 1, стор. 82-83) пише, що ще з другої половини XIX ст. серед населення Азербайджану існувала спільність

За істориками-економістами пішли мовознавці. Як відомо, основний тон в російському мовознавстві задає акад. В. Виноградов. Він же й подає засади творення російської нації і національної мови в статті «Вопросы образования русского национального литературного языка».²⁴⁾ Виноградов розрізняє три етапи розвитку східнослов'янського суспільства і мови: плем'я і племенні діалекти, народність і мова народності та нація і національна мова. Розвиток народності в націю він зв'язує з ліквідацією феодалних відносин, з утворенням спільного ринку в країні в зв'язку з розвитком капіталізму. Виноградов чітко розрізняє епохи творення російської літературної мови і національної мови: «Коли постає питання про творення російської літературної мови, — пише він, — то звичайно притягають до себе увагу дві історичні епохи: епоха виникнення староруської письменною мови, в зв'язку з утворенням староруської літератури і письменності, і епоха формування національної російської літературної мови з XVII ст. по 20-30-ті роки XIX ст., коли в творчості Пушкіна ясно визначились літературні норми російського літературно-словесного вислову і склалась в усіх основних ланках структура сучасної російської мови».²⁵⁾

Таким шляхом ідуть інші російські мовознавці, вказуючи на деякі явища в розвитку літературної мови, уже як національної мови. Так, Л. Баранникова вказує на поступове «нівелювання діалектів» у зв'язку із зникненням в капіталістичний період умов, які сприяють творенню нових діалектів, особливо цей процес «нівелювання» є «планомірним у соціалістичну епоху».²⁶⁾ Б. Ларин важливою характерною ознакою творення національної мови вважає органічне зближення раніше цілком відокремлених систем письмової і розмовної мови.²⁷⁾ М. Соколова вказує на удосконалення граматичного ладу: «Коли для періоду формування мови народності характерною є звукова система, то для періоду формування національної мови мають значення показники поступового удосконалення її граматичного ладу, тобто морфології і синтакси».²⁸⁾ А. Ф. Філін твердить, що «для на-

мови. Здавалось би, назрів час для виникнення нації. Але процес зміни азербайджанців у націю гальмувався, мовляв, відсутністю спільноти економічного життя (через економічну і політичну роздрібненість країни формою натурального господарства). Тільки приєднання Північного Азербайджану до Росії, мовляв, поклато край його феодалній роздрібненості. Зміцнився капіталістичний уклад. А з розвитком капіталізму в Азербайджані з другої половини XIX ст. країна перетворюється в націю, а це сприяє перетворенню мови народності в національну мову.

²⁴⁾ «Вопросы языкознания», 1958, ч. 1.

²⁵⁾ «Вопросы языкознания», 1956, ч. 1, стор. 7.

²⁶⁾ Л. И. Баранникова, «Закономерности развития диалектов в эпоху существования наций», зб. «Вопросы образования восточнославянских языков», АН СССР, Москва, 1962, стор. 52.

²⁷⁾ Б. Ларин, «Разговорный язык Московской Руси», зб. «Начальный этап формирования русского национального языка», 1961, стор. 25.

²⁸⁾ М. А. Соколова, «О некоторых морфологических и синтаксических

ціональної мови характерною є єдина система літературно-загально-народної мови».²⁹⁾

Останній етап впровадження живої народної мови також вважають уже процесом формування національної літературної мови. Для російської мови вважають Пушкінську епоху, а в сербів і болгар вважають реформи В. Караджича і вступ у літературу Х. Ботова та Л. Каравелова.³⁰⁾

Таким чином, сказане досі можна коротко сформулювати так. Одним із етапів в історії російської літературної мови є період формування російської нації і оформлення російської національної мови. Вивчаючи цей процес, радянські мовознавці конче мусять спиратися на марксо-ленінську теорію творення націй і національних мов. Ця теорія полягає в тому, що першою і необхідною передумовою існування нації є спільність мови. Формування національної мови зв'язане з формуванням нації, а нація формується в період капіталізму, в період заміни феодальної формації капіталістичною формацією. В Росії цей процес відбувався в другій половині XVII ст. і в XVIII ст. До цього часу відноситься і формування російської національної мови, створеної на основі мови великоруської народності.³¹⁾

III

Російських учених наслідують і українські вчені, власне, дотримуються тих самих настанов, партійних догм, яких не можна не дотримуватися. На тему творення української нації і національної мови з'явилося багато статей. Ця догма впроваджена в університетські курси історії української літературної мови і в підручники української мови для вищих шкіл. Вона ввійшла і в Українську Радянську Енциклопедію. При чім, початковою датою української національної мови вважається друга половина XVIII ст., а кінцевою датою — перша

данных русского языка начального периода формирования русской нации», зб. «Начальный этап формирования русского национального языка», 1961, стор. 36-37.

²⁹⁾ Ф. Филин, «К вопросу о так называемой диалектной основе русского национального языка», зб. «Вопросы образования восточнославянских национальных языков», 1962, стор. 30. Р. Аванесов («Проблемы образования языка русской народности», «Вопросы языкознания», 1955, ч. 5, стор. 41, 42) підкреслює факт, що хоч у розвитку російської національної мови провідну роль грало південно-великоросійське наріччя, проте в епоху творення російської національної мови розвивається єдиний усно-розмовний різновид національної мови, який, почавши з Москви, поширюється по всій країні.

³⁰⁾ Н. И. Толстой, «Об образовании восточнославянских национальных литературных языков», «Вопросы языкознания», 1959, ч. 6, стор. 66, 67.

³¹⁾ Див. ще В. Б. Бродская, С. О. Целенчук, «История русского литературного языка», изд. Моск. ун-та, 1957, стор. 74-75.

половина XIX ст. Мовляв, становлення її зумовлене процесом формування української народності в націю.³²⁾ М. Івченко в своєму університетському підручнику української мови пише: «У зв'язку з розвитком капіталізму й утворенням національного ринку на українських землях утворилася українська нація, а разом з нею утворилася і українська національна мова». А далі роз'яснює: «Утворення єдиного національного ринку, встановлення тісних економічних зв'язків між окремими областями спричинилися до зникнення обласних тенденцій у розвиткові мови і сприяли концентрації місцевих (територіальних) діалектів в єдину національну мову».³³⁾ Те саме пишуть і за тим же самим шаблоном ідуть автори університетського підручника з історичної порівняльної граматики української і російської мов, об'єднавши всі три спідньослов'янські нації спільним процесом розвитку капіталізму: «Формування і розвиток східньослов'янських народностей і їх мов припадає на час з початку XIV ст. до середини XVII ст. З середини ж XVII ст., тобто з часу, коли у східніх слов'ян починає заявляти про себе капіталізм, починається процес перетворення східньослов'янських народностей у нації. Утворюються українська, російська і білоруська нації». І далі: «Процес перетворення східньослов'янських народностей в нації нерозривно зв'язаний з процесом перетворення мов цих народностей у відповідні національні мови».³⁴⁾

Це питання докладніше висвітлюється в спеціальній статті А. Москаленка: «Становлення української національної мови».³⁵⁾ Москаленко насамперед стверджує факт, що питання утворення української національної мови «поки вивчене недостатньо». Він скаржиться, що АН УРСР мало звертає уваги на це питання, і вважає його досить складним. Він підкреслює, що навіть дискусійним є питання про хронологічні межі, в яких зародилася і розвивалася українська народність та її мова. Тому немає й однієї думки про початок української нації та її мови в історичній лінгвістичній літературі.

Так, П. Плющ³⁶⁾ датує цей початок кінцем XVII — початком XVIII ст. П. Горецький³⁷⁾ твердить, що утворення української нації та її мови почалось тільки з другої половини XVIII ст. Л. Булахов-

³²⁾ Українська Радянська Енциклопедія, Київ, т. 10, стор. 12. Те саме і в «Курсі історії української літературної мови», Київ, т. 1, стор. 140.

³³⁾ М. П. Івченко. Сучасна українська літературна мова, вид. Київського університету, 1962, стор. 11.

³⁴⁾ Т. В. Баймут, М. К. Бойчук, М. К. Волинський, М. А. Жовтобрюх, Т. П. Малина, С. П. Самійленко, «Порівняльна граматики української і російської мов», Київ, «Радянська Школа», 1961, стор. 20.

³⁵⁾ Див. «Вопросы образования восточнославянских литературных языков», АН СССР, Москва, 1962.

³⁶⁾ П. П. Плющ, «Проблема періодизації історії української мови», «Наукові записки КДУ», т. X, в. 3, 1951, стор. 32.

³⁷⁾ П. Й. Горецький, «Про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови», «Українська мова в школі», 1953, ч. 1, стор. 11.

ський³⁸⁾ учив, що творення української нації та її мови почалось трохи пізніше, ніж утворення російської нації та її мови. Цей останній погляд відбитий, як уже зазначалось, і в Українській Радянській Енциклопедії. В підручнику з історичної граматики української мови початок національної мови датується другою половиною XVII ст.,³⁹⁾ але в підручнику з історії української літературної мови ті ж самі слухачі читають, що початок формування української нації та її мови сягає другої половини XVIII — першої половини XIX ст.⁴⁰⁾

Але історики твердять, що процес утворення української «буржуазної» нації та її мови відбувався одночасно з процесом утворення російської нації і національної мови, тобто з другої половини XVII ст.⁴¹⁾ Цей погляд поділяє й А. Москаленко, твердячи, що особливо боротьба проти асиміляторської політики Польщі сприяла перетворенню української народності в націю. Але ще більше сприяло, мовляв, «возз'єднання України з Росією», бо з другої половини XVII ст. економіка значної частини українських земель була включена в орбіту всеросійського ринку. Хоч, правда, каже він, умови формування української нації відрізнялися від умов формування російської нації, яка формувалася в умовах централізованої держави, тоді як українська нація почала формуватись в умовах розчленування її земель (Лівобережжя, Київ, Слобідська Україна, Запоріжжя — були під Росією, Правобережжя — під Польщею, Закарпаття — під Угорщиною, Буковина — під Молдавією). Все це, мовляв, гальмувало процес творення української нації.⁴²⁾

У зв'язку з творенням української нації і національної мови в радянському мовознавстві стоїть питання про джерело, на базі якого формувалась національна мова. Таким джерелом є діалект, що «висунувся на перше місце».⁴³⁾ Хоч нам відомо, що в основу творення взагалі літературної мови (не лише національної мови) лягає якийсь діалект більше розвиненої в культурно-громадському відношенні території, але й на цьому ґрунті існують в радянському мовознавстві

³⁸⁾ Л. А. Булаховський, «Питання походження української мови», Київ, 1956, стор. 7-8.

³⁹⁾ О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко, «Історична граMATика української мови», Київ, 1957, стор. 35.

⁴⁰⁾ «Курс історії української літературної мови», т. I, Київ, 1958, стор. 140. Такого ж погляду на дату формування української національної мови дотримується й російський учений Ф. Філін, мотивуючи тим, що, мовляв, у XVII ст. ще не було єдиної системи літературно-загальнонародної мови. Він пише: «Очевидно, початки формування української національної мови слід віднести до кінця XVIII і початку XIX ст., а завершення цього формування — до XIX-XX століть» (Ф. П. Філін, «К вопросу о так называемой диалектной основе русского национального языка», «Вопросы образования восточнославянских национальных языков», 1962, стор. 30).

⁴¹⁾ К. Г. Гуслистый, «Етапи формування української буржуазної нації», «Українська етнографія», Київ, 1958, стор. 8-9, 12.

⁴²⁾ Там же, 110-112.

⁴³⁾ Див. Українська Радянська Енциклопедія, т. 8, стор. 218.

деякі розходження, немає сталої думки, який саме діалект чи говір і що треба розуміти під цим поняттям. Знову ж таки й тут існують певні настанови.

У російській науковій літературі існував традиційний погляд, що в основі російської літературної мови лежить московський говір, як нащадок говорів Володимиро-Суздальської землі. Але в останнє десятиліття виник поза наукою інший погляд, нібито висловлений Й. Сталіним, про «курсько-орловську основу» російської національної мови. Але пізніше цей погляд, як пише Ф. Філін, виявився необґрунтованим: зусилля мовознавців та істориків знайти в складі російської мови структурні особливості «курсько-орловської мови» не дали ніяких наслідків і привели до заперечення цієї гіпотези.⁴⁴⁾

За російськими вченими слідом пішли, як звичайно, й українські вчені, які також, нібито за вказівками Сталіна, вважали що в основі української національної мови лежить «полтавсько-київський діалект».⁴⁵⁾ Видано навіть спеціальний збірник статей під назвою «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови» (Київ, 1954), де вміщено зокрема основну настановчу статтю Ф. Жилка «Про умови формування полтавсько-київського діалекту — основи української національної мови», хоч у дійсності такий діалект не існує і ніколи не існував.⁴⁶⁾ Пізніше таким трафаретним шляхом пішов і такий солідний вчений (не-діалектолог), як Л. Булаховський: «Питання походження української мови» (АН УРСР, Київ, 1958, стор. 10).

Але згодом той же Ф. Жилко відмовився від свого попереднього твердження в статті «Деякі особливості розвитку української національної мови» вміщеній в тому ж самому збірнику,⁴⁷⁾ що й стаття Ф. Філіна. Він пише: «Відома теза Й. В. Сталіна про полтавсько-київський діалект як основу української національної мови не п р а в и л ь н а» (підкреслення наше — П. К.). Він знову повернувся до усталеного в науці погляду, що утворення нової української літературної мови відбулось на «південно-східній діалектній основі».

IV

Ми подали короткий огляд теорії виникнення націй і національних мов, теорії, яка нині є панівною в радянській історичній і мовознавчій науці. Що у зв'язку з нацією існує й національна мова, — це

⁴⁴⁾ Ф. П. Філін, «К вопросу о так называемой диалектной основе русско-го национального языка», «Вопросы образования восточнославянских языков», 1962, стор. 22.

⁴⁵⁾ Див. П. П. Плющ, «Нариси з історії української літературної мови», Київ, 1958, стор. 188-189.

⁴⁶⁾ Див. К. Кисілевський, «Ізгласи Звенигородщини і Шевченкова мова», «Наукові записки Українського Вільного Університету», ч. 4-5, 1961, Мюнхен.

⁴⁷⁾ «Вопросы образования восточнославянских языков», 1962, стор. 102-109.

річ безсумнівна. Так само безсумнівним є факт споконвічного існування націй (не з появи капіталізму) на базі тих важливих чинників, на які було вказано вище, без обов'язкового штучного зв'язку з переходом народности в націю, в наслідок розвитку капіталізму, зв'язку, що в радянській науці набув значення окремої теорії.

Недавно болгарський учений В. Георгієв заперечив такий штучний зв'язок розвитку мови з розвитком народности в націю. Він пише: «Основні періоди розвитку даної мови треба визначати на основі особливих змін, що відбуваються в даній конкретній мові, а не в зв'язку з розвитком історичних категорій — народности і нації».⁴⁸⁾ Він пише далі: «Правильна періодизація історії даної конкретної мови повинна виходити з таких основних засад: 1) розкриття основних «якостей» в розвитку даної мови, врахувавши те, що період мови від старої якості до нової відбувається шляхом поступового відмирання елементів старої якості; 2) розкриття специфіки розвитку даної конкретної мови, тобто розкриття основних внутрішніх законів, які обумовлюють розвиток; 3) треба врахувати те, що закони розвитку мови є в безперервному зв'язку з історією суспільства, з історією народу цієї мови».⁴⁹⁾

Але виникає питання: який зв'язок національної мови з літературною? Отож на цьому ґрунті існують розходження, бо радянські мовознавці чітко розрізняють національну і літературну мови, вважаючи літературну мову давнішою з походження від національної мови. В. Іванов пише, що раніше твердили, що російська національна мова — це та ж сама літературна мова, але це ототожнення двох цілком різних понять треба відкинути. Мовляв, у поняття національної мови вкладається інший зміст, ніж у поняття літературної мови: коли національна мова — це мова нації, мова всього народу, всенародна мова, — то літературна мова не може претендувати на таку всенародну роль, бо вона, мовляв, не є засобом спілкування всіх людей даного суспільства. Національна мова — це поняття всеосяжне: в склад такої мови входять всі різновиди мовних засобів спілкування людей — і діалекти, і просторіччя, і, нарешті, літературна мова. Як бачимо, літературна мова в понятті В. Іванова є частиною національної мови. Звідси відпадає поняття діалектної основи національної мови. Діалектну основу, мовляв, має літературна форма мови. Проблема формування російської національної мови включає в себе питання про творення письмово-літературної її форми на всенародній основі.⁵⁰⁾ Отже, як бачимо, основою національної мови є всенародна мова, а літературна мова не має такої основи, бо вона, мовляв, не може бути засобом спілкування всіх людей даного суспільства. Але

⁴⁸⁾ В. Георгієв. Болгарское языкознание на новом пути. Acta linguistica, т. IV, fasc. 1-2, Budapest, 1954, стор. 8.

⁴⁹⁾ Там же, 10.

⁵⁰⁾ В. Іванов, «Образование восточнославянских национальных литературных языков», «Вопросы языкознания», 1961, ч. 1, стор. 67, 69, 70.

ж інший радянський учений А. Єфимов пише: «Літературна мова — це в своїй основі мова всенародна, опрацьована і творчо збагачена „мастерами слова”». ⁵¹⁾ Виходить, що літературна мова — це та ж сама всенародна мова. Таке розходження в поглядах навіть радянських мовознавців свідчить про нетривкі методологічні основи їх учення про дві мови: національну і літературну. Український учений Б. Кобилянський, ідучи за цими ж настановами, що виникнення української національної мови зв'язане з виникненням нації в наслідок «перемоги капіталізму над феудалізмом», опинився в скрутному становищі, коли йому довелося говорити про літературну мову, бо, з одного боку, літературна мова ототожнюється в нього з національною («всі національні мови є мови і літературні, і всі літературні мови є мови національні») в період існування нації, а з другого — літературна мова раннього періоду, до виникнення нації, не є національною: вона обслуговує, мовляв, спочатку народність, а тільки пізніше націю. ⁵²⁾

Але що таке літературна мова? На це питання маємо таку звичайну й просту відповідь: літературна мова — це мова державних і громадських установ, мова школи і науки, преси і художньої літератури. ⁵³⁾ Вона має певну систему лексичних, граматичних, фонетичних, орфографічних, ортоепічних норм, які забезпечують одність літературної мови. ⁵⁴⁾ Вона становить собою складну систему стилів — художньо-белетристичних, суспільно-публіцистичних, наукових, виробничо-технічних, документально-ділових та ін. ⁵⁵⁾

З цього видно, що літературна мова — не тільки мова художньої літератури, але й взагалі культурна мова, що обслуговує всі культурні сторони життя нації. Вона вживається в офіційних державних і громадських установах — в канцеляріях, суді, в парламентських дебатах, в громадських офіційних виступах. Цією мовою навчають у школах, проводяться наукові дослідження. Вона є мовою церкви — богослуження, проповіді, церковних співів. Нею користуються в театрі, і сценічна вимова може стати навіть нормою правильної вимови, як, наприклад, у Німеччині є *Bühnendeutsch* — «сценічна мова». Нарешті, вона служить мовою письменності і друку — художньої літератури, науки, газети, інтимного і офіційного листування. ⁵⁶⁾

⁵¹⁾ А. И. Ефимов, «Некоторые вопросы развития русского литературного языка XIX — начала XX вв.», «Вопросы языкознания», 1953 ч. 4, стор. 22.

⁵²⁾ Б. В. Кобилянський, «Діалект і літературна мова», вид. «Радянська Школа», Київ, 1960. Див. П. Ковалів, рецензія на цю книгу в «Київ», Філядельфія, 1962, стор. 2.

⁵³⁾ Див. Л. Булаховский. Курс русского литературного языка. Харьков, 1937, стор. 5.

⁵⁴⁾ М. Івченко, «Сучасна українська літературна мова», 37-38.

⁵⁵⁾ А. И. Ефимов, «Некоторые вопросы развития русского литературного языка XIX — начала XX вв.», «Вопросы языкознания», 1953, ч. 4, стор. 22.

⁵⁶⁾ В. Жирмунский, «Национальный язык и социальные диалекты», Ленинград, 1936, стор. 7.

Таким чином, літературна мова поширюється на цілу національну територію. Вона є «спільним, загально-визнаним, загально-бажаним і придатним засобом порозуміння між усіма частинами народу чи то в письмі, чи в усній розмові».⁵⁷⁾ Літературна мова має ту особливість, що вона своїми спільними унормованими формами об'єднує собою весь народ як націю, є зрозумілою (у відмінність від народної, діалектної мови) для всього народу. Тому вона може зватися ще й національною, як культурна мова нації взагалі. «Жодна літературна мова не буває народною, — як слушно твердить Ю. Шевельов, — літературна мова — це штучний витвір високо розвиненого суспільства, а не відтворення почутого «з уст народу»».⁵⁸⁾ Зокрема, українська мова як система, як твердить той же Ю. Шевельов, збудована на різноговірковій системі, хоч кількісно переважають полтавсько-київські (але твердить не категорично, бо «ніхто такої статистики не зробив»)⁵⁹⁾

Українська нація має довгу історію, яка виходить за межі XVII ст. далеко вглиб, за межі, які поставили радянські теоретики виникнення нації. Природні особливості українського народу становлять собою ту оригінальну індивідуальність, що її типові риси відбиваються в подіях всього історичного життя українського народу, його кращих синів, в усі періоди історії, в особі князів, Володимира, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького та ін.; в особі гетьманів козацьких: Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка та ін.; в особі церковних ієрархів козацької доби: Йова Борецького, Сильвестра Косова, Йосифа Кроковського та ін.; в особі видатних громадських і політичних діячів: Константина Острозького, Адама Кисіля, Данила Братковського та ін.; в особі духовних письменників: Івана Вишенського, Зизанія Тустановського, Кирила Ставровецького та ін.; нарешті, в особі великого народного філософа Григорія Сковороди та багатьох інших, менш відомих історичних діячів народу, аж до сучасних працівників на полі громадському, літературному і науковому.⁶⁰⁾

Культура українського народу має свою історію, свої історичні традиції, через які український народ як нація здавна відрізнявся від інших народів. На базі цієї культурної традиції творяться найкращі звичаї народу, саме те, що ми звемо індивідуальністю нашого народу.

⁵⁷⁾ С. Смаль-Стоцький, «Українська літературна мова». «Україна», 1928, кн. 4, стор. 3.

⁵⁸⁾ Ю. Шевельов, «Чернігівщина в формуванні української літературної мови», Збірник на пошану Зенона Кузеля. Нью-Йорк, 1962, стор. 256.

⁵⁹⁾ Там же, 255.

⁶⁰⁾ К. Михальчук, «Что такое малорусская речь?», «Киевская Старина», 1889, август, т. LXVI, стор. 103.

Український народ має свою національну Церкву з її національною місцевою традицією та національними ознаками: різні звичаї, мова (хоч вона мала старослов'янську основу), обряди, свята та ін. Бувши членом Вселенської Церкви, українська Церква в своєму зовнішньому виявленні є церквою національною, і то не від другої половини XVII ст., коли, згідно з ученням радянських істориків і мовознавців, виникла нібито українська нація, а від часів святого Володимира, коли була заснована на Україні християнська віра.⁶¹⁾

Єдиним творцем української культури до кінця XVIII ст. була Церква, що створила літературу, науку, школу, друкарство, музику, мистецтво та інші національні цінності. Тому український народ, як нація, вже з перших часів існування на Україні християнства мав велику опору для розвитку національної культури з боку Церкви. Може в своєму розвитку українська національна культура і мова проходили різні етапи (це річ безсумнівна), але основний стрижень культури і мови ніколи не переривався, ні за яких умов — чи то (була «февдальна роздібненість», чи «капіталістичне об'єднання». Церковні традиції української духовної культури, які кувались десь у добу Київської держави чи раніше, далі розвивались у бурхливій течії історичного процесу, як індивідуальна особливість українського народу.

Найкраще зв'язана з народом така галузь духовної культури, як мистецтво, фолклор і письменство, яке є душею народного життя, як пише М. Костомаров.⁶²⁾ Вже сам факт існування письменства у народу є доказом його національної самобутності. «Народ, що проявив своє письменство, — каже С. Єфремов, — не може бути сирою етнографічною масою: він прокидається вже до свідомого життя, і письменство стає йому за зірницю, що близький світ сонця просвіщає».⁶³⁾ Український народ як нація має свою історію письменства, що бере початок з часів появи на Україні письменності.

Звідси наш кінцевий висновок. Кожна нація, зокрема українська нація, своїм походженням сягає вглиб старовини, незалежно від будь-яких формацій (перетворення феудалізму в капіталізм), коли народ як етнічна цілість ставав на міцні основи культурного життя. Такі основи вже були за часів Київської держави з усіма передумовами національного життя народу, включно з літературною мовою, побудованою тоді на основі староболгарської мови. Всі три східнослов'янські народи — українці, росіяни і білоруси, — як окремі етнічні одиниці, з окремою духовною культурою, звичаями, що споконвіку розділяли ці народи, як цілком окремі нації з їх національними мова-

⁶¹⁾ Митрополит Іларіон, «Ідеологія української Церкви», Холм, 1944, стор. 25, 26.

⁶²⁾ М. Костомаров, «Дві руські народності», 14.

⁶³⁾ С. Єфремов, «Історія українського письменства», Ляйпціг, 1924, т. I, стор. 11.

ми, — всі три народи живуть своїм національним життям з того часу, як стали вони народами, що усвідомили свою етнічну цілість і незалежність. Історично для українців це засвідчене з X-XI ст., для росіян — з XII ст., для білорусів — з XII-XIII ст.⁶⁴)

До того часу належать і зародки появи літературних мов цих народів, які безперечно були разом і національними мовами, що спочатку пережили період спільного, штучного формування літературної мови на староболгарській основі. А пізніше розвиток національних літературних мов пішов різними шляхами, уже на народній основі, в наслідок чого витворилися сучасні національні літературні мови — українська, російська і білоруська.

⁶⁴) Див. М. Чубатий, «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй», Нью-Йорк, 1964.

П О П Р А В К А

У статті Івана Лисяка-Рудницького «Роля України в новітній історії» («Сучасність», ч. 1, 1966) трапилася технічна помилка, яка спотворює зміст цитованого ним листа проф. О. Оглоблина. На прохання автора подаємо наступну поправку: замість речення (стор. 93 названого числа, 7 рядок знизу в примітці): «Я якраз заперечував (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніяльну політику на Україні, зокрема в царині економічній», — має бути: «Я якраз заперечував (і тепер заперечую), що Україна була колонією Росії. Я тільки доводив (і тепер тої думки), що Росія провадила колоніяльну політику на Україні, зокрема в царині економічній».

Редакція

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Багатозмістовний збірник дослідних праць

УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ ПРИ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР. О. О. Потебня і деякі питання сучасної славистики. Видавництво Харківського державного університету, Харків 1962, 364 стор.

Славистична конференція, про дослідні праці якої є мова в рецензованому збірнику, відбулася понад п'ять років тому в Харкові (23-27 грудня 1960) з приводу 125-річчя з дня народження видатного українського слависта і професора Харківського університету Олександра О. Потебні (22 березня 1835 — 29 листопада 1891). Досить спізненим публікаційним наслідком цієї конференції є саме ювілейний том, що охоплює 32 наукові статті. Приготований до складу на початку 1962 року, цей том був зданий до друку 25 жовтня 1962 і рік пізніше появився на книгарських полицях. Малий тираж велить здогадуватися, що збірник не всюди приступний. Але тому що він має своє значення для україністики, слід принаймні коротко висловитися про його зміст, який тільки умовно відповідає тематиці цього журналу.

Дванадцять статей присвячені науковим поглядам Потебні. Сюди належать передусім такі:

І. К. Білодід, «Твір О. О. Потебні „Мова і народність“ у світлі сучасности» (стор. 3-12); це — дуже докладне, хоч з погляду гуманітарних наук надто фальшиво з'ясоване, дослідження праці, яка по смертю появилась в журналі «Вестник Европы» (1895) і в 1926 році була надрукована в російськомовному «Повному зібранні творів» (том I, Київ 1926). Неможливою і надто сміливою є спроба автора рятувати Потебнею марксистську теорію мови. Тому Білодід обходить мовчанкою ідеалістичну настанову Потебні, яка ясно нагадує В. Гумбольдта та Г. Льютце, і уникає докладніше з'ясувати ці пов'язання, зокрема якщо мова йде

про перший твір Потебні «Мысль и язык» (1862).

Ф. П. Медведев, «О. О. Потебня та його наукова спадщина» (стор. 13-26), де знаходимо численні біографічні деталі і докладні бібліографічні дані. Саме тут можна знайти коротку, але речеву, аналізу лінгвістичних настанов Потебні, так відчутно відсутню в Білодіда, хоч лише побіжно згадані стосунки між Потебнею і Мажураничем (стор. 17) слід було б дослідити докладніше. Автор доходить зокрема до таких висновків щодо значення Потебні для науки: «1. Він був основоположником наукового вивчення історії української мови. 2. Відкриття (що й синтаксичні категорії є змінні, що вони, як і інші категорії, підлягають законам розвитку) не тільки вгадане, але й доведене Потебнею, має в мовознавстві таку ж вагу, як учення про змінювання видів у науках біологічних, тобто дорівнює відкриттю Ч. Дарвіна».

І. І. Ковалик, «Питання з теорії словотвору в працях О. О. Потебні» (стор. 27-34). Тут з'ясовані історичні думки Потебні, зібрані з усіх відповідних його творів. Подібна метода застосована також у дальших статтях збірника — С. П. Самійленко, «Питання історичної морфології української мови в працях О. О. Потебні» (стор. 35-42); І. С. Олійник, «Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні» (стор. 35-42); І. С. Олійник, сц, «Уваги до історичної фразеології в рукописній спадщині О. О. Потебні» (стор. 55-65); Л. М. Коць, «Вклад О. О. Потебні в дослідження дієприслівників у слов'янських мовах» (стор. 66-74); А. А. Моска-

ленко, «О. О. Потебня як діалектолог і історик української мови» (стор. 75-84); А. В. Майборода, «Із спостережень над рукописним словником О. О. Потебні» (стор. 85-93).

Наприклад, Коломієць спирається на таких матеріалах Потебні, як от а) «Матеріали для словника», б) «Чорнові замітки з лексики української та білоруської мов» (інв. ч. 165 особистого фонду Потебні) та в) «Чорнові замітки з етимології» (інв. ч. 200), і підкреслює konieczність ґрунтовно дослідити неопубліковані писання Потебні. А Коць подає майже повністю всю літературу предмету. Майборода ж пише в своїй статті: «Ми мали змогу познайомитися з рукописом словника О. О. Потебні, який зберігається у філіялі Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Харкові і зареєстрований під назвою „Чорнові етимологічні замітки та нариси (Матеріали для словника)”, інв. ч. 201 особистого фонду О. О. Потебні за ч. 78 (т. I рукопису А-К має 418 сторінок, т. II Л-Я — 682 сторінки), і з машинописом цієї роботи, підготованим до друку О. В. Ветуховим під назвою „А. А. Потебня. Полное собрание сочинений”, т. XI-XII, Словарь А-Я, Ленінград 1937-38, 471 стор.» При цьому слід згадати також статтю Ф. П. Медведєва «Про рукописну працю О. О. Потебні» у збірнику «Етимологічний словник східнослов'янських мов» (Питання розвитку української мови. Тези доповідей Міжвузівської наукової конференції, 15-20 грудня 1959 р., Харків 1959, стор. 119 і далі). З-поміж досліджуваних матеріалів, семантично надзвичайно змістовних, хоч багато з них етимологічно вже вважаються застарілими, Майборода опублікував деякі дуже цікаві групи слів та окремі слова і пообіцяв видати їх у цілому.

У рецензованому збірнику слідує праці: С. П. Самійленко, «Про неопубліковані лекції О. О. Потебні з історії російської мови» (стор. 94-97); О. В. Чичерін, «Учення О. О. Потебні про літературний стиль» (стор. 251-260); Г. І. Шкляревський, «Погляди О. О. Потебні на „естети-

чно смішне» і вивчення мовних засобів комічного» (стор. 276-283).

Самійленко в основному спирається на рукописну спадщину Потебні. Чичерін досліджує його вчення в більшості на підставі української та російської лірики і визначає його естетичні погляди, недвозначно спрямовані проти формули «Гумбольдт — Потебня». Шкляревський пише між іншим: «Розглянуті нами приклади свідчать зокрема про плідність та правильність думки О. О. Потебні про естетично смішне як про процес, зміну розумових актів і дію невинного очікування...» Такий результат не можна вважати надто оригінальним, Автор не зупиняється над питанням про походження естетичних поглядів Потебні і самозрозуміло вважає їх самобутніми.

Однак у збірнику розглядаються передусім лінгвістичні та літературні питання української мови. Сюди належать такі праці:

П. А. Моргуц, «Місце Г. С. Сковороди в історії розвитку української літературної мови» (стор. 98-116); В. В. Акуленко, «Головні історичні джерела лексичних інтернаціоналізмів в українській мові» (стор. 128-144); О. С. Мельничук, «Генезис і історичні видозміни припідрядного вживання сполучника „і” в українській мові» (стор. 178-192); А. В. Майборода, «Творення іменників жіночого роду за допомогою суфікса „-ость”. — На матеріалі укарінських грамот XVI стол.» (стор. 200-215); М. Ю. Протасова, «Майстерність Я. Галана-памфлетиста у використанні фразеологічного матеріалу» (стор. 228-237); Г. Т. Солонська, «До вивчення українських говірок Воронежчини та їх зв'язку з іншими діалектами української мови» (стор. 238-250); Г. Ф. Кирчів, «Українська тема в польській драматургії першої половини XIX століття» (стор. 298-304); В. І. Галащук, «П. Г. Тичина і зарубіжне слов'янство» (стор. 305-320); А. М. Ніженець, «Характер розвитку байки в українській літературі XVII-XVIII століть» (стор. 321-335); М. І. Кеніґсберг (Челак), «Трилогія Олеса Гон-

чара „Прапороносці” в чеській критиці» (стор. 336-353); З. М. Веселовська, «З історії наголосу дієслова в українській мові. — Наголос непродуктивних префіксальних дієслів за пам'ятками кінця XVI — початку XVIII століть» (стор. 354-362).

Праця Моргуна є джерельною студією про багатий запас слів українського філософа, систематично упорядкованою за лексичними групами та мовними наверстуваннями. Акуленко, опираючися на дуже багату і майже вичерпну літературу свого предмету, досліджує в хронологічному порядку фонд чужомовних слів в українській мові, що походять з європейських та східних мов, при чому його підхід передусім етимологічний. Його праця надзвичайно корисна. Те саме треба сказати про статтю Мельничука, зокрема з огляду на багатющий прикладний матеріал з історичних джерел. Майборода між іншим пише: «Використовування даного суфіксального елемента в мові української народності XVI стол. свідчить, що суфікс стає найголовнішим словотворчим елементом із значенням абстрактної якості або властивості. Вважаємо, що продуктивність цього суфікса підтримана польським впливом у досліджуваній період. (Потім частина слів виходить з ужитку)». На думку Протасової, Я. Галан визначається як майстер оригінальної гри слів, дуже вразливих афоризмів, крилатих слів та міцних висловів. Однак подані нею приклади є настільки грубі, позбавлені всякої теплоти та заявлені, що дуже важко погодитися з її кінцевими висновками. Кирчів не вичерпав, на думку рецензента, цілоти тематики, бо не узглядив давнішої літератури з цього питання. (Дивись, наприклад, Є. Ю. Пеленський, «Україніка в західноєвропейських мовах. Вибрана бібліографія», Записки НТШ, том 158, Мюнхен 1948, стор. 91-99). У своїй статті автор обговорив такі польські твори: Julian Niemcewicz, „Bohdan Chmelnicki“ (1817); Tymon Zaborowski, „Bohdan Chmelnicki“ (?); Jan Kamiński, „Helena czyli Hajdamacy na Ukrainie“ (1819); M. Su-

chorowski, „Wanda Potocka czyli Schronienie w lasku s. Zofiji“ (1832); Juljusz Slowacki, „Mazepa“ (1839); Józef Korzeniowski, „Karpaccy górali“ (1840); Karol Heintsch, „Powrót zaporożców z Trebizonu“ (1841); Tadeusz Padalica (Zenon Fisch), „Konaszewicz w Białogrodzie“ (1845). Про драму Т. Заборовського, яка друком появилася вперше лише в 1936 році, дивись Іван Франко, «Хмельницький — непризнаний польський патріот», «Записки НТШ», том 23-24, Львів 1898. Галачук аналізує болгарські, польські та чеські переклади з Тичини і подає свої критичні зауваження щодо перекладних текстів і щодо техніки перекладу. Хто добре познайомлений з польською та чеською мовами, той навіть, може, зрозуміє цитовані автором приклади перекладів, але типографічні спотворення та перекочення є справді феноменальні.

У рецензованому збірнику надруковано також дев'ять статей про інші слов'янські мови. До цієї категорії належать: О. М. Фінкель, «Дієприслівникові звороти з причинним значенням у російській та українській мовах» (стор. 145-156); Я. О. Спринчак, «До історії функції безприменого родового відмінку у східнослов'янських мовах» (стор. 157-171); Н. О. Федотова, «До питання про складні та складені члени речення» (стор. 117-127); В. Ю. Франчук, «Співвідношення префіксальних і безпрефіксних прислівників на „-ски” в російській мові» (стор. 172-177); В. М. Пітінов, «До питання про граматичні особливості дієприслівників у сучасній чеській мові» (стор. 193-199); Ф. О. Коноваленко, «До питання про стилістичну роль атрибутивних прикметникових словосполучень в авторській мові О. М. Горького. На матеріялі роману „Жизнь Кліма Самгіна”» (стор. 216-227); А. Р. Волков, «Про порівняльне досліджування слов'янських літератур» (стор. 261-275); Г. М. Гай, «О. О. Серафимович і Україна» (стор. 284-91); Л. Я. Лівшиць, «З теми: Лев Толстой і Україна» (стор. 292-297).

Федотова подала, на жаль, тіль-

ки виключно російські приклади. Стаття Сприччака є, мабуть, резюме або уривком з широко запланованої дослідної праці, при чому тут поданий добрий прикладний матеріал із староукраїнської та староросійської мов і зроблене чітке зведення висновків. Твердження Волкова щодо порівняльного літературознавства аж ніяк не можуть задовольняти, бо в його статті не використані праці Ф. Вольмана, Й. Горака, Й. Долянського та багатьох інших з останніх часів; до того обрана ним метода все з'ясувати з позицій марксистсько-ленінських принципів не може нікого переконати. Все ж таки його статтю варто прочитати як дискусійний причинок до комплексу цього питання.

У цілому збірник відзначається і своїм багатим змістом, і широко розгорнутою тематикою, чим дає поштовх до нових думок та дальших

дослідів. Найкращі праці належать безсумнівно до ділянки української граматики та лексики. Вони напевно викличуть велике зацікавлення також у колах славистів поза СРСР. Деякі статті вийшли б куди кращими, якби стосовні автори могли більше покористуватися не радянською літературою, хоч з цього погляду за останні роки дещо змінилося на краще. Крім цього, не вільно забувати, що в рецензованому ювілейному збірнику (як і, до речі, в подібних збірниках на чийсь поштану, де публікуються праці не рівномірного характеру) порушено теми, які досі, тобто до появи цього збірника, обговорювати було просто неможливо. Зате турбує факт, що дослідні праці українських славистів або не відомі на Заході, або просто ігноровані.

Йозеф ГАН

Українська тематика в журналі «Советская музыка»

Насамперед кілька загальних даних і зауважень. Журнал «Советская музыка» появляється щомісячно у досить великому об'ємі: десять аркушів великого журнального формату. Виходить у Москві за редакцією колеги, до якої належить ніж іншим і композитор Дімітрій Шостакович. На заголовній сторінці сказано, що журнал є органом Союзу композиторів СРСР і міністерства культури СРСР. Появляється вже тридцятий рік.

З уваги на тематику і зміст журналу дуже різноманітний і розрахований не тільки на професійних музик, композиторів і теоретиків, але й на ширші кола читачів, зацікавлених музикою. До постійних відділів належать у ньому: статті на теми з історії музики, біографічні матеріали, теоретично-критичні статті проблемного характеру (естетика, філософія музики), музична педагогіка, рецензії і хроніка, музика за кордонами СРСР, нови-

ни, бібліо- ното- і дискографія та навіть гумористика на музичні теми. Журнал рясно ілюстрований нотними прикладами, портретами музик, світлинами з обговорюваних оперних вистав тощо. Згадати б, що журнал цей одержують університетські та більші публічні бібліотеки в Америці, а його зміст кожного місяця відновується в інтернаціональному «Музичному індексі», що друкується в Детройті.

Рівень журналу в цілому високий. Теми, їх трактування і виклад та аналіза обговорюваних творів побудовані назагал на широкому матеріалі, подані солідно, вміло і — не рідко — цікаво. Власне з уваги на високий рівень журналу дивують нотні приклади які як правило друкуються на самому початку кожного числа. Це простенькі, найчастіше куплетні одно- чи двоголосі пісні для масового вжитку, такі, як «Слушайте Ленина», «Советская наша держава» («Уж идет полмира

с нами, настане день — весь мир пойдеть»). Ці пісні справляють враження свого роду мита чи, як у нас звали «рогачки», яку треба було платити при в'їзді в місто. Бувають і подібного типу обов'язкові статті, як, наприклад, історія тієї чи іншої революційної пісні, принагідні статті з нагоди державних чи партійних роковин, Ленін про музику та інші. Треба визнати, що останніми роками цей матеріал забирає менше місця, ніж десять-п'ятнадцять років тому.

Ще заки приступимо до теми цієї статті, мусимо ствердити, що в силу теперішніх обставин «Советская музыка» є так само музичним журналом Росії, як і України та інших країн Радянського Союзу. Це тому, що Україна свого власного, присвяченого музиці журналу не має. Війна перервала появу місячника «Українська музика», органу Союзу українських професійних музик у Львові, а в післявоєнні роки з невідомих причин припинено появу київського журналу «Радянська музика».

У цьому нашому розгляді беремо під увагу дванадцять чисел журналу від січня до грудня 1965 року. У сумі це дає близько двох тисяч (точно 1920) сторінок, задрукованих музичними матеріалами.

Перше, що впадає в очі, це суцільний брак українських музикознавців і в складі редакційної колегії і між співробітниками-авторами основних історичних та теоретично-критичних статей. Тим часом, судячи з монографій, історичних оглядів та інших праць, які постійно доходять до нас з України, знаємо, що численні тамешні музикознавці дуже цікаві автори і добрі знавці свого діла. Чому редакція «Советской музыки» не знаходить між ними вартих уваги співробітників, пояснити діловими мотивами важко.

Коли мова про саму українську тематику, то вона передусім відсутня від того, що становить основний фонд журналу. За всі дванадцять місяців 1965 року не появилася ні одна стаття з історії української музики, однаково як давні-

шої, так і новішої, радянського періоду. Немає ніяких поважніших монографічно-критичних праць, подібних до таких же матеріалів, присвячених російським композиторам: Рахманінов (ч. 1), Шостакович (4), Танєєв (6), Чайковський (5 і 9) та ін. Дві короткі статті у 70-ліття Бориса Лятошинського підходили б радше до популярної газети, ніж до жужнала, писаного в першу чергу для музик.

За згаданий період появилися дві більші статті рецензійно-репортажного характеру. Одна Ю. Малишева під мало захоплюючим заголовком «Голос слухача» (ч. 7). Мова в ній про пленум правління Союзу композиторів України, що відбувся на весні 1965 року в Києві. Стаття написана цікаво і досить широко. Автор не примовчує десятиліть «музичної дієти», коли українські слухачі не мали ніякої можливості послухати новішу музику, твори Равеля, Бартока, Респігі, Стравінського, Гіндеміта й інших сьогочасних композиторів. Він зауважив також один з яскравих виявів спрощування (знак якого, як це знаємо, теперішні правителі стараються прищепити українській музиці): мова про концерт для балалайки і симфонічної оркестри, твір Петра Гайдамаки. Після прослухання цього твору в рецензента залишилися враження чогось навмисного, штучного; він так і не міг зрозуміти, кому при такому сольовому інструменті і при того роду музиці потрібна симфонічна оркестра.

Малишев передає деякі голоси, що підносилися під час пленуму: «нічого нового у творах українських композиторів», «архаїчність музичної мови», «щось, що всім надокучило». Відповідей на ці питання він у Києві не знайшов, але їх знайти не так уже й трудно. Йому слід було провести нитку від цих критичних голосів до кінцевих зауважень його власної статті. Він же пише про дивно неуважне ставлення організаторів пленуму до більшої групи молодих українських композиторів. Згадує передусім Леоніда Грабовського, кажучи, що ні

один з його творів не виконувався ні в Києві, ні в Харкові, ні в Одесі. «Симфонічні фрески» Грабовського відомі в Москві й Ленінграді, де викликали голосні дискусії, «але в концертах на Україні „Фрески” ще ні разу не прозвучали», пише автор (стор. 111).

Сам він сподівався, що на пленумі будуть виконані твори цілого ряду молодих композиторів України, імена яких попадали вже на сторінки преси інколи з некорисними епітетами, а деколи з незвичайними похвалами. «Чомусь цього не сталося», — пише автор і питається: «Як ставляться в Союзі композиторів України до молоді?» Питання дуже суттєве й актуальне, але, на мою думку, спрямоване не на відповідну адресу.

Друга з згаданих угорі статтей зовсім іншого змісту. Це репортажно-критичні «Одеські нариси» Ірини Кузнецової (ч. 2). Якщо чужинець взявся б за читання цих нарисів, то йому важко було б зразу втямити, що то за місто Одеса і хто її мешканці. Кузнецова пише про них, як про «корінних одеситів». Що Одеса має якесь відношення до Української Радянської Соціалістичної Республіки, їй не цікавить. При імені Саломеї Крушельницької, тієї, що, як сказано у статті, повернула італійській публіці висвітану спочатку «Чіо-Чіо-Сан» Пуччіні, є в статті згадка про її виступи на одеській оперовій сцені, але про те, якого вона роду, — згадки немає. Авторка репортажу дозволяє собі на дотепи, які у нас звичайно оповідали про селян з глибокої провінції. Ось як оповідає вона про свої розшуки в Одесі. «Пробачте, де міститься філармонія?» «Там, де раніше була біржа». «А як знайти біржу?» «Питайте за філармонією». Про диригента опери Я. Вошка (про якого читач так і не довідається, — корінний він одесит, чи ні) авторка каже, що він «майстер свого діла», хоч все таки його інтерпретація постаті Кармен в опері Бізе їй не подобається. Дальші розділи одеських нарисів присвячені виключно опереті, якою авторка так

зацікавилася, що подала цілі розділи про окремих акторів, не забуваючи про світліни кожного з них. Це і все. Цікаво, чи Кузнецова пробувала розшукати дорогу до Одеської консерваторії? Чи мала нагоду послухати її хор? Якщо ні, то шкода. Бо ми тут, в Америці, мали нагоду слухати спів цього хору (звичайно, на грамофонних платівках), і нам він дуже подобався. Таке майстерне й одуховлене виконання пісень Леонтовича, а далі й Штогаренка, Козака та інших композиторів не часто почуєш.

Не бракує в журналі матеріалів згаданого вгорі типу обов'язкових статтей, зв'язаних з музикою тільки посередньо. Так, у січневому числі у розділі, затитулованому «По городам і республікам», є стаття про музичні досягнення одного містечка, чи пак села. Музичне життя цього села, історія врятованого під час війни п'яніна, розповідь про колгоспні будинки культури заслужили цілих чотири сторінки журналу, тобто набагато більше, ніж не одне з великих міст України, не виключаючи й на 90 кілометрів від згаданого села віддаленого міста Києва.

У розділі рецензій на нові твори появилася тільки одна досить широка й ділова оцінка опери Г. Майбороди «Тарас Шевченко» та її постанови у київському театрі опери й балету. Автор рецензії К. Саква. Відзначено кілька книжкових видень, як листування М. Лисенка (Київ, 1964), спогади про О. Мишугу (Львів, 1964) та книжку В. Золочевського про ладо-гармонічні основи української радянської музики (Київ, 1964). У кінцевих розділах журналу українській тематиці — поза короткими згадками з приводу ювілейних дат (70-ліття композитора Олеса Чижика) та поза некрологами (Григорій Верьовка) — не пощастило. У повідомленні про музичне життя окремих центрів Харкову чи Львову потрапити не легко, хібащо (як у Львові) ставиться балет С. Прокоф'єва чи подібний твір.

У книжці «Українська музика» (Мюнхен, 1963) Антін Рудницький

писав про журнал «Советская музыка», що в цьому офіційному професійному журналі музиці найбільшої після Росії союзної республіки приділяється яких один-два відсотки місця (стор. 377). Свої зауваження автор висловлював з річників 1950-их і початку 1960-их років. Сьогодні, півдесятка років з того часу, редакція журналу відводить українській музиці так само непропорційно мало місця. Зате коли мова про характер матеріялів, їх зміст і рівень, про виразне трактування української музики не в національному, а географічно-регіональному сенсі, то тут становище набагато гірше, ніж було кілька років тому.

З великим здивуванням читач бачить на кожному кроці не тільки надмірне фаворизування російської музики, давньої і сьогочасної, але й не раз — здавалось би — непотрібне, прямо гістеричне підкреслювання усього російського. Побував «Вольшій театр» з виставами в Італії. Описуючи свої враження в безрезневному числі журналу, один з учасників згадує і «героїзм руского народа і военный гений Кутузова», пише про себе, що був гордий «за русскую музыку» і підкреслює, що італійців «покорила русская опера, русская музыка». Ще яскравіший приклад це статті-привіти у 50-ліття композитора Г. В. Свиридова у грудневому числі журналу. Стаття А. Сохора аж роїться вигуками про «есенінську Русь», «свиридовську Русь», «русскую культуру»; «русские люди XX века», яких автор характеризує не інакше, як «наслідників людей чистої душі, лицарів справедливости, шукачів правди». У статті Р. Варшая знову ж таки: «любовь к русской истории, русской природе, русской литературе».

Не було б нічого поганого у виявах любови і прив'язання до свого, ні у виявах національної гордості. Російський народ особливо на полі музичної творчости має чим пишатися. Але коли ці вияви супроводяться неувагою і презирством до інших народів, та ще й у журналі-офіціозі міністерства культури Со-

юзу Радянських Соціалістичних Республік, тоді це прояви національної нетерпимости і великодержавного шовінізму.

До фолкльору увійшов уже погляд, що революція пожирає своїх власних дітей. Та невже доведеться увести туди ще одну істину: що революція осмішує свої власні ідеї? Редакційна політика журналу «Советская музыка» — це повне нехтування тих ідей, що стали основою самого Союзу РСР. Факт, що це діється власне на музичному полі, пригнічує ще більше. Увага і пошана до мистецьких цінностей без огляду на місце їх походження — одна з найцінніших рис усієї історії музики. Коли з Варшави в Німеччину попали твори молодого композитора Фредеріка Шопена, Роберт Шуман писав: «Капелюхи з голів, панове! Оце геній!» Він сам намовив визначну піаністку Кляру Вік (свою пізнішу дружину) включити твори Шопена в програми виступів. А ось приклад з ближчих нам часів і обставин, Микола Лисенко, даючи в одному з своїх листів поради молодим галицьким композиторам, так писав (8 грудня 1888) про себе самого: «...учитись музиці на великих зразках російської штуки ніколи не відмовлюсь; тільки я придивлюся, полюбую, в залася впаду од сполуки чудової форми з чисто народними елементами у Глінки, Даргомижського, Римського-Корсакова, Мусоргського, а до свого повернуся, щоб творити по тих напрямках» (Листи, Київ, 1964, стор. 156).

Західноєвропейські, не кажучи вже про американські, музичні журнали мають у загальному куди ширший міжнародний овид, ніж журнал того центру, що випишує інтернаціоналізм на своїх вивісках. За приклад можна взяти котресь з чисел західнонімецького журналу «Мельос». Десятки своїх перших сторінок він присвячує сьогочасним композиторам різних народів, а одне з недавніх чисел — (грудень 1965) таки просто інтернаціональне. Відкриває його стаття про композитора Едгара Вареза — промотора

електронічної музики в Америці, слідує велика стаття про Прокоф'єва і Дягілева, далі йдуть широкі дописи про «Варшавську осінь», угорську оперу і про міжнародний фестиваль у Венеції. Тяга до дружньої співпраці виявляється й у численних міжнародних музичних фестивалях, що постійно відбуваються по різних країнах, включаючи й Польщу і Югославію. Коли читати звіт про них, то у вухах бри-

нить гасло: «Музики усіх країн! ед-найтеся!»

На цьому тлі ще більше вражає редакційна політика журналу «Советская музыка». А чому в таких умовах міністерство культури СРСР не дозволяє на те, щоб українська музика та її діячі мали свою власну трибуну, своє власне вікно в музичний світ, — це одна з його таємниць.

Василь ВІТВИЦЬКИЙ

НОТАТКИ

Андрій Вознесенський у Нью-Йорку

Андрій Вознесенський, 32-літній поет і архітект з Москви, прилетів на гостинні виступи до США і 22 березня розпочав їх у Колумбійському університеті.

Це був уже другий виступ Вознесенського в Колумбійському університеті. Вперше він там читав свої вірші п'ять літ тому, ще як маловідомий (у США) письменник. Цим разом його виступ був підготований тим, що тут називається «пабліситі» — низка статей в американській пресі і коментарів по телевізії, та як кандидат на цюгорічну Ленінську премію. Запрошена публіка з понад 200 осіб (масовий публічний виступ Вознесенського відбувся в Нью-Йорку два дні пізніше) прийняла його з затриманим подихом і захопленою увагою.

Виступ в університеті, що тривав точно годину, відбувся в одній з нових амфітеатральних викладових залів. Проф. Вільям Гаркін з славістичного відділу представив Вознесенського, а тоді той почав читати по-російському, вставляючи коментарі або пояснення між поемами.

Він почав з того, що подав у кількох реченнях характеристику російської поезії. Вона, — твердив Вознесенський, — «з древніх часів» писалася на те, щоб її слухали, тому

звучання в ній дуже важливе. Як приклад на це він прочитав свій вірш «Гоя», написаний під враженням графіки цього маляра. З інших своїх віршів він включив також «Антисвіти», за який він може одержати Ленінську премію, «Мотоциклі на стіні», «Б'ють жінку», «Остання електричка», «Оза», «Осінь в Сегульді» і ще деякі.

Вознесенський — середній на зріст, худорлявий блондин, з рідким волоссям. Читаючи свої вірші, він звичайно стоїть з руками, зігненими в ліктях, долонями спершись на бедра. Взагалі він мало вимахує руками, часом кидає тіло вперед, а голова переважно піднесена вгору. Між віршами, коли він задумується, проводить правою рукою по зачісці і затискає уста, так що його нижня щелепа висувається вперед. Говорить спокійно, але коли починає читати, тоді переходить на театральний тон, і читає рядом кресендо, з короткими павзами між кожним з них. Місцями він стишує голос, ніби затримує його в горлянці, як це роблять російські співаки в трагічно-любовних піснях.

Після прочитання кількох віршів Вознесенський звернувся до присутніх і висловив припущення, що, мабуть, вони не все розуміють, бо

він читає по-російському; «але мені, — додав, — легше стає, коли я пригадаю, що в Росії, де знають російську мову не всі розуміють мою поезію».

Фактично колумбійська публіка добре сприймала Вознесенського, бо правильно реагувала на його вірші (і сміялася там, де належало сміятися).

Вознесенський також сказав, що деякі критики ганять його за те, що його поезія незрозуміла масам. Але в тому якраз і лежить реалізм поезії, пояснював він. Маса сприймають її так, як і життя, яке також не зрозуміле. По критиках він переїхався і в поемі «Антисвіти», де говориться про те, що в критиків, замість голів, є «антиголови». В іншому вірші, в якому він виступає проти царів і тиранів, що мучили художників, він кинув гнівне ре-

чення, «Ви бачили в Пегасі — троянського коня».

Між віршами Вознесенський розказав і про сучасну російську поезію. Він назвав, м. ін. Євтушенка, Ахмадуліну, Богова і накреслив коротко їхній стиль писання. А про Пушкіна сказав, що це «головний інженер російської поезії».

Головне враження, яке залишилося після виступу Вознесенського, що він сильний російський поет. Не радянський, не вітчизняний, а російський. Характерним для цього твердження було те, що він під час свого виступу ні разу не вжив слова «советский» в будь-якому відмінкові. А про те, що його поезії — сильні літературні твори, свідчить хоч би й те, що всі присутні — між ними і поважні літературознавці — нагороджували його бурхливими оплесками і вигуками «браво».

Ростислав Л. ХОМ'ЯК

Г. Чухрай про себе і про радянські фільми

1 лютого ц. р. відбулася в Римі доповідь радянського режисера Григорія Чухрая, родом з України. Чухрай добре відомий навіть за межами СРСР такими фільмами, як «Сорок перший», «Журавлі летять», «Баллада про солдата». Доповідь влаштувало Італійське культурне товариство, загальноновизнана культурна установа без спеціального політичного забарвлення. Присутніх на доповіді Чухрая було близько триста осіб.

Доповідач — у бездоганно пошитому вбранні, молодий, пристойний, що своїм виглядом (як і прізвиськом) зраджує козацьке походження, говорив по-російському. Допомігав йому нав'язати контакт з публікою спритний італійський перекладач. Судячи з реакції публіки, можна було ствердити, що частина присутніх розуміла російську мову. Тема доповіді була: «Радянський фільм і проблема індивідуальності».

Г. Чухрай говорив про різне, найменше порушуючи істоту проблеми, хібащо індивідуальність утотожнював з вірністю в різних її виявах, широко її поняття з'ясовуючи. Вірність як головна ідея твору, вірність — головна прикмета характеру або дієвої особи, вірність у творчій вислові мистця. Безперечно, і так можна трактувати проблему індивідуальності — як вірність чи щирість вислову, самовияву людини, її душі чи її властивої природи. Та доповідач радше милувався самим словом «вірність» як людською чеснотою, не заглиблюючись у її значення й можливі функції. Слова про вірність, немов прекрасне гасло, викликали скорше сантиментальне враження, ніж збуджували думку.

Все таки послухати було цікаво. Чухрай справляв враження людини щирої, мистця, який шукає засобів висловити свої задушевні почуван-

ня, визначити своє мистецьке кредо. Говорячи про французькі фільми «нвої хвилі», він казав: «Це — калюжа! І не думайте, що це я тверджу лише тут, у Римі. Я їм це казав і в Парижі, бо я людина чесна і не боюся висловлювати свої дійсні погляди».

В умовах Радянського Союзу не завжди можна висловлювати свої «дійсні» думки, чого доповідач і не приховував. «У нас немає спеціального відомства цензури, але цензура є, і то сувора... Але так довго, як проти цензури можна боротися, цензура не страшна!» Тут Чухрай навів кілька прикладів, як доводилося йому боротися за дозвіл накручувати фільм «Сорок перший», за те, щоб відстояти деякі сцени в «Баляді про солдата» і таке інше. Цю боротьбу режисер виграв, маючи за собою підтримку інших. Але фільми, які в основному виступають проти суспільства (тут доповідач не робив різниці між суспільством і режимом), не дозволяються, тому що «суспільство не хоче платити і підтримувати те, що звернене проти нього».

Майже з вдовolenням Чухрай згадував, що в СРСР сьогодні дозволені усі жанри: і трагедія, і комедія (про сатиру не згадував!), коли за сталінської ери існував тільки героїчний жанр. До речі, міркування Григорія Чухрая про сталінську еру і сьогоднішню атмосферу не зовсім відповідали його міркуванням про мистецьку вартість кіна. Знову й знову він підкреслював, що «тепер не так, як за сталінських часів» і що поворот до минулого, до культу особи вже не можливий.

У час своєї подорожі по Західній Європі Г. Чухрай мав нагоду зустрітись передових режисерів західного світу. Його коментарі про розмови з ними були найцікавішими місцями доповіді. Хоч він високо оцінював ті американські фільми, які він бачив, найбільше враження на нього справили італійські неореалістичні фільми, але, — як він за-

значив, — не до тієї міри, щоб їх наслідувати. «Перед італійськими режисерами стоять інші проблеми, ніж перед нами, і ми повинні шукати інших шляхів, як їх розв'язати». Які інші проблеми, Чухрай не з'ясував, тільки заявив, що західні критики, які його вихваляють тому, що дошукуються в його фільмах протирежимних виступів, помиляються. «Такою сміливістю просувати своє мистецьке „я“ було б дешево», — казав радянський режисер.

Мабуть, найближче до теми підійшов Г. Чухрай, переповідаючи свою сутичку із славним італійським режисером («Ля дольче віта») Фелліні.

«Чому ви такі наївні у ваших фільмах, такі оптимістичні?» — питає мене Фелліні. — «Яку людину ви намагаєтесь в них представити? Я намагаюся представити людину, вільну від суспільства. А ви?»

«А я саме навпаки. Я хочу представити людину, яка поза суспільством безсила й нещаслива, вона тільки в суспільстві та у своїй праці для інших знаходить свій сенс... Мої фільми за жанром трагічні, але їх настанова оптимістична, бо таке моє світовідчування, таке моє оточення... Та найперше і найголовніше, що я намагаюся передати у своїх кіноторах, це те, що я вважаю найбільшою прикметою свого покоління — вірність. Вірність! Така прекрасна і трагічна чеснота...»

Довго ще говорив про вірність радянський режисер Григорій Чухрай.

*

У короткій розмові після доповіді Григорій Чухрай, трохи сконфужено, але все таки гарною українською мовою відповідав:

«Я ще трохи розумію по-українському. Три роки я вчився в студії ім. Довженка в Києві, але сьогодні я... москаль».

Що ж! Вірність — найбільша прикмета його покоління...

Дарія МАРКУСЬ

«Тіні забутих предків» у Парижі

Від 25 березня ц. р. на екрани Парижу (у трьох кінотеатрах одночасно) вийшов фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» (тут під назвою «Вогненні коні»). Ще перед цим у газетах появились рецензії, що підкреслюють особливі мистецькі вартості цього фільму. Постійний кінокритик «Фігаро літтерер» Кльод Мор'як (ч. від 24 березня) закінчує велику рецензію на фільм таким абзацом, повним захоплення:

«Релігія і магія, любов і смерть, багатство кольорів, пісні й музика з іншого віку, що в кінцевому рахунку позбавляють нас почуття часу, щоб наблизити до вічності. Я ніколи ще не бачив подібного фільму. Тим більше фільму радянського».

Подібне захоплення чути й з рецензії Жана-Люї Борі («Ар», ч. 26):

«... Легенда Івана й Марички, які кохаються, щоб з кохання померти, як і у всіх легендах, дозволяє показати всі звичаї, церемонії й тра-

диції гуцулів у ритмі річного календаря і головні події з життя індивідуального й колективного, одруження, похорони, пастуші свята, релігійні обряди, магичні ліки. Виникає побоювання перед небезпеками такого фільму — перед стилем «свята врожаю», які нам демонструє з періодичністю, подібною до зміни пір року, Театр Націй. Даремні побоювання, Сергій Параджанов виводить нас від першого до останнього кадру далеко поза фолкльорну виставку... У „Вогнених конях”, завдяки чарівному мистецтву кінематографіста, фолкльор, ставши „фантастичним” — між реальним і нереальним, між з цієї землі й з-поза неї — з'являється як світ з легенди».

Таки з паризької ж преси ми дізналися, що цей фільм з великим успіхом ішов до останнього часу й у Москві. І якщо правда, що на Україні (за неперевіреними чутками) він давно знятий з екранів, то справді було б дивно: щоб хизуватися українським фільмом за кордоном, не показуючи його на Україні.

Виставка Романа Пачовського в Нью-Йорку

В лютому-березні 1966 в Нью-Йорку в Літературно-мистецькому клубі відбулася чергова індивідуальна виставка Романа Пачовського. На ній було представлено 49 робіт мистця (переважно олія й аквареля).

Роман Пачовський (нар. 1911 у Раві Руській) закінчив українську гімназію у Ржевничах біля Праги (1929), потім студіював фармацію в Карловому університеті в Празі (1930-32). На цей час припадають і його перші м'ялярські спроби. У 1937 році Пачовський склав вступний іспит до Академії мистецтв у Варшаві, але як українець не був прийнятий на студії. Не вдалося йому й наступна спроба — вчитися в Художньому інституті в Києві (1941 рік), бо тодішнє Аптекоуправління України не дало йому звіль-

нення з праці для навчання. Працюючи самотужки, він одначе не виставляв аж до приїзду до Америки в 1950 році. Тоді вперше він узяв участь у конкурсовій виставці мистецького журналу «Арт Ньюз», на якій дістав грамоту за картину «Осінь на Іст-Рівер». У 1951-53 рр. Пачовський студіював в Академії у клясі Івана Олінського, уродженця України, потім перейшов до мистецької школи Арт Студентс Ліг і навчався в клясі проф. Роберта Брекмана (1953-54).

Крім участі в групових виставках, Пачовський мав кілька індивідуальних виставок: у Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку (1954 і 1956) і в Українському інституті Америки (1960 і 1963).

З М І С Т

Богдан Рубчак. Малий концерт	3
Марек Гласко. Кладовища	5
Хорхе Люїс Борхес. Одиссея, книга двадцять третя	36
Емануїл Райс. Проблема особи в творчості	37
Михайло Нечитайло-Андрієнко. Нотатки про сучасне мистецтво	59
Євген Пизюр. Як падіння Хрущова навітлює політичну кризу Кремлю	73
Володимир П. Стахів. Заповідають загострений курс на «ідеологічному фронті»	87
Пантелеймон Ковалів. Теорії виникнення націй і національних мов	101
Критика і бібліографія. Багатозмістовний збірник дослідних праць (Йозеф Ган) — Українська тематика в журналі «Советская музыка» (Василь Витвицький)	117
Нотатки. Андрій Вознесенський у Нью-Йорку (Ростислав В. Хом'як) — Г. Чухрай про себе і про радянські фільми (Дарія Маркусь) — «Тіні забутих предків» у Парижі — Виставка Романа Пачовського в Нью-Йорку	124

Повідомляємо, що вже вичерпаний перший наклад книги

Василя Симоненка

Б Е Р Е Г Ч Е К А Н Ь

Готується до друку друге видання. З огляду на обмежений наклад просимо зацікавлених поспішати з замовленнями. Адреси:

- 1) „Prolog“ Assn. Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York, N. Y. 10025 / U.S.A.
- 2) „Sucasnist“
8 München 2
Karlsplatz 8/III
Bundesrepublik Deutschland

**ЛЮБОВНІ ЛИСТИ КНЯЖНИ ВЕРОНІКИ
ДО КАРДИНАЛА ДЖОВАННІВАТТІСТИ**

Оригінальний твір Віри Бовк, що його в анотаційному підзаголовку сама авторка переповідає так: «Історія молодого кардинала Джованні-баттісти з Фіренце, який брав любов за умовний рефлекс, і княжни Вероніки з Равенни, яка вірила в чуда, була почитана плем'ям Чібча з Кольомбії й умерла мученицькою смертю серед болівійських людожерів».

У замовленні заздалегідь книжка коштує 1,50 ам. дол., ціна її у наступному продажі — 2 ам. дол. (або рівновартість в іншій валюті).

Попередні замовлення на всі ці видання слід спрямовувати на адресу:

Ing. Illa Sapiha
Sibeliusweg 17
D-3000 Hannover-Buchholz
W. Germany

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

одно число річно:

Австралія	0,70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

У ВИДАННІ «НА ГОРІ»

готуються до друку книжкові появи великої культурної ваги:

ГОМЕРОВА ІЛІЯДА

Багаторічний творчий труд д-ра Миколи Аркаса, який поклав собі завданням засвоїти українській культурі великий епос стародавньої Геллади, труд, що на своїй дорозі до читача зазнав досі стільки перешкод, — виходить, нарешті, у світ. Тим самим здійснюється перше видання повного українського перекладу Гомерової поеми.

Перекладач придав своїй праці широку вступну статтю, словник імен та географічних назв, а для кращого розуміння тексту уклав до кожної пісні короткий переказ змісту. Передмову до твору написав відомий знавець античної літератури, польський учений і перекладач з грецької та латинської мов проф. Станіслав В. Янковський.

Видання передбачно має з'явитися на самому початку 1967 року. Замовляти його можна вже заздалегідь — ціною 8 американських доларів (або рівновартість в іншій валюті) за примірник. У продажу книга коштуватиме 10 ам. дол.

ПІЯКУ-НІН ІШІШУ (СТО ПІСЕНЬ — СТО ПОЕТІВ)

Канонічний збірник стародавньої японської поезії, укладений двірським поетом-ученим Садае Фужіварою 1235 р. по Хр., у перекладі й із вступною статтю та примітками Ігоря Шанковського — править за перший серед слов'янських мов повний переклад цього шедевр мистецтва так званої «танки».

Видання двомовне: українському поетичному перекладові передує щоразу японський оригінал.

Книга вийде до кінця поточного 1966 року. На замовлення заздалегідь книга коштує 5 ам. дол. У продажу ціна 5,50 ам. дол. (або рівновартість в іншій валюті).

КОРОЛЬ ЛІР

Новий високомистецький переклад славетної трагедії Шекспіра у дворічній праці виготовув Василь Барка. Видання, у погодженні з Українським Шекспірівським товариством, з'явиться протягом цього ювілейного Шекспірівського (350 років з дня смерті) року.

Книга буде багато ілюстрована і матиме численні додатки, стосовні до сценічної історії твору (зокрема — на українському кону) та історії його тлумачення.

Ціна видання у попередньому замовленні 5 ам. дол., у наступному продажу — 5,50 ам. дол. (або рівновартість в іншій валюті).

СИВІЛЛА

Ревеляційна розвідка видатного польського історика культури Тадеуша Зелінського про гелленістичне коріння християнства з'являється вперше в українському перекладі Марка Царинника і з спеціально написаною для цього видання передмовою проф. Станіслава В. Янковського.

Книжка вийде протягом 1968 року. Ціна у попередньому замовленні 1,50 ам. дол., у продажу — 2 ам. дол. (або рівновартість в іншій валюті).

(Закінчення на 3 стор. обкладинки)